

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Πρόλογος</i>	1
<i>Εισαγωγικά</i>	3
<i>Κεφάλαιο 1. Το αντικείμενο</i>	7
<i>Κεφάλαιο 2. Η μελέτη των αντικειμένου</i>	21
1. Τα μέρη της σφραγίδας και η ορολογία τους	21
2. Τρόποι περιγραφής και έιδοσης	23
3. Τρόποι χρονολόγησης	29
α. Κατηγορίες σφραγίδων	32
β. Εικονογράφηση	40
1. Θρησκευτική εικονογράφηση	42
2. Μη Θρησκευτική εικονογράφηση	54
3. Διακοσμητικά σχέδια	59
γ. Μονογράμματα	64
δ. Επιγραφές και γλώσσα.	69
ε. Κριτήρια χρονολόγησης	77
<i>Κεφάλαιο 3. Συσχετισμοί</i>	85
1. Προσωπογραφία.	85
2. Κοινωνία.	86
3. Διοικητική ιεραρχία.	87
4. Επαρχιακή διοίκηση και ιστορική γεωγραφία.	89
5. Εκιλησία.	90
6. Τέχνη	92
<i>Επιλογή Βιβλιογραφίας</i>	93

© Δημήτρης Τσουγκαράκης
Εκδόσεις Κανάκη, Ζωοδόχου Πηγής 2-4 10678 Αθήνα
τηλ. 38.23.113, 33.02.385

ISBN 960-7420-55-1

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το πόνημα αυτό ζεκίνησε με τη μορφή πανεπιστημιακών σημειώσεων για το μάθημα της Βυζαντινής Σφραγιδογραφίας το οποίο από ετών διδάσκω στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Μολονότι οι σφραγιστικές μελέτες ανξάνονται με ταχύτατους ρυθμούς τα τελευταία χρόνια, η ελληνική βιβλιογραφία είναι πολύ περιορισμένη, ενώ δεν υπήρχε ένα σχετικό εγχειρίδιο το οποίο να καθοδηγεί, έστω και με γενικό τρόπο, τους φοιτητές ή όσους επιδιώκουν να εκδώσουν βυζαντινά μολυβδόβουλα για πρώτη φορά. Το κενό αυτό στην ελληνική βιβλιογραφία φιλοδοξεί να καλύψει το μικρό αυτό βιβλίο. Τα υπό διαπραγμάτευση θέματα κάθε άλλο παρά εξαντλούνται, αλλά γίνεται προσπάθεια να καλυφθούν γενικά τα περισσότερα ζητήματα και, ιδίως, να αναφερθούν θέματα πρακτικής χρησιμότητας στην έκδοση των σφραγίδων. Ελπίζουμε ότι το εγχειρίδιο αυτό θα φανεί χρήσιμο στους νέους μελετητές.

Οφείλουμε πολλά στο σεμινάριο Βυζαντινής Σφραγιδογραφίας του καθ. κ. N. Οικονομίδη στο Dumbarton Oaks. Οφείλουμε επίσης ευχαριστίες στον φίλο J.-C. Cheynet, που είχε την καλοσύνη να διαβάσει την τελική μορφή των κειμένων. Τέλος, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε από τη θέση αυτή την κα Ειρήνη Αλεξανδρίδου για την υπομονή και τη βοήθειά της με τον ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Αθήνα, Δεκέμβριος 1999

Εισαγωγικά

Σφραγιδογραφία ή σφραγιστική ή σιγιλλογραφία είναι η βοηθητική επιστήμη της ιστορίας που εξετάζει τις σφραγίδες σε κάθε τους μορφή. Ως επιστήμη είναι συγγενής προς τη νομισματική, αλλά το αντικείμενο της σφραγιδογραφίας χρονολογικά εκτείνεται σε παλιότερες εποχές, διότι σφραγίδες υπήρχαν πολύ πριν εμφανιστούν τα πρώτα νομίσματα.

Πραγματικά, σφραγίδες υπάρχουν από τα αρχαιότατα χρόνια και τα παλιότερα γνωστά δείγματα χρονολογούνται από την τέταρτη χιλιετία π.Χ. Το υλικό της κατασκευής τους ήταν ποικίλο: συνήθως κατασκευάζονταν από ημιπολύτιμους λίθους ή από μέταλλο. Στην πρώτη περίπτωση τις περισσότερες φορές είχαν σχήμα κυλίνδρου -αν και όχι πάντοτε- επάνω στον οποίο είχε σκαλιστεί μιά παράσταση, ενώ στη δεύτερη περίπτωση συνήθως αποτελούσαν μεταλλικά εγχάρακτα δακτυλίδια. Στη συνέχεια βέβαια είναι πολύ συνηθισμένοι οι σκαλιστοί ημιπολύτιμοι λίθοι πάνω σε δακτυλίδια, οι γνωστοί δακτυλιόλιθοι. Στα μεταγενέστερα χρόνια, ιδίως στα χρόνια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, τα χρυσά δακτυλίδια αντικατέστησαν τα δακτυλίδια από άλλο μέταλλο ως σφραγιστικό μέσο, πράγμα που μετέτρεψε τη σφραγίδα σε σύμβολο δύναμης και ενδεικτικό της κοινωνικής τάξης του κατόχου της.

Πάντως, σε όσες εποχές χρησιμοποιήθηκε, η σφραγίδα διατήρησε τα δύο κύρια χαρακτηριστικά που είχε εξαρχής: αφενός τό ρόλο της ως "υπογραφής" ή υποκατάστατου της υπογραφής του κατόχου της, και αφετέρου (και κατά κύριο λόγο) τό ρόλο του "κλειδώματος" του σφραγισμένου αντικειμένου (γράμματος, δέματος κ.τ. π.), ώστε να εμποδιστεί το άνοιγμά του από μη εξουσιοδοτημένο πρόσωπο.

Το ενδιαφέρον για τις βυζαντινές σφραγίδες είναι παλιό, αλλά συστηματοποιείται κυρίως στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα μαζί με τη γενικότερη ανάπτυξη των βυζαντινών σπουδών. Πατέρας της βυζαντινής σφραγιδογραφίας θεωρείται ο Gustave Schlüberger, του οποίου το μνημειώδες έργο *Sigillographie de l' empire byzantin* (Παρίσι 1884) παραμένει σπουδαίο ακόμη και σήμερα. Σημαντικοί μελετητές των βυζαντινών σφραγίδων στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα ήταν ακόμη οι B.A. Pančenko, D. Lihačev και ο δικός μας K. Κωνσταντόπουλος, σημαντικό έργο του οποίου είναι το *Bυζαντιακὰ μολυβδόβουλα τοῦ ἐν Ἀθήναις νομισματικοῦ Μουσείου* (Αθήνα 1917). Από τους μεγαλύτερους σύγχρονους μελετητές των βυζαντινών σφραγίδων υπήρξαν ο πατήρ V. Laurent, μνημειώδες έργο του οποίου είναι το *Le corpus des sceaux de l' empire byzantin, V/1-3 L' église* (Παρίσι 1963-72), II *L' administration centrale* (Παρίσι 1981), και οι Γ. Ζάκος και A. Βεγλερής, το έργο των οποίων *Byzantine Lead Seals, I/1-3* (Βασιλεία 1972) (και το

μεταθανάτιο έργο του Zákou *Byzantine Lead Seals II* [Βέρνη 1984]) αποτέλεσε τομή στις σφραγιστικές σπουδές και υπόδειγμα έκδοσης σφραγίδων.

Βυζαντινές σφραγίδες έχουν βρεθεί σχεδόν παντού όπου εκτεινόταν η βυζαντινή αυτοκρατορία, αλλά και σε περιοχές που δεν αποτέλεσαν ποτέ μέρος των εδαφών της. Ένα πολύ σημαντικό μέρος όμως των σωζόμενων σφραγίδων έχει βρεθεί στη θάλασσα του Μαρμαρά, όταν μεγάλες ποσότητες μπάζων από οικοδομικές εργασίες στην Κωνσταντινούπολη ρίχνονταν στη θάλασσα κοντά στην ακτή: τα νερά ξέπλεναν τα χώματα και φανέρωναν τις σφραγίδες στα ρηχά. Με τον τρόπο αυτό σχηματίστηκαν ορισμένες σημαντικές ιδιωτικές συλλογές, όπως για παράδειγμα αυτή του Γ. Ζάκου. Οι βυζαντινές σφραγίδες που σώζονται σήμερα υπολογίζονται σε 60.000 περίπου, διεσπαρμένες κατά το μεγαλύτερο μέρος τους σε διάφορες μουσειακές συλλογές: Νομισματικό Μουσείο Αθηνών (περί τις 2.000 σφραγίδες), Μουσείο Ermitage στην Πετρούπολη (περί τις 13.000 σφραγίδες), Institut Français des Études Byzantines στο Παρίσι (περί τις 1450, στις οποίες προστέθηκε πρόσφατα η συλλογή του Γ. Ζάκου αποτελούμενη από περίπου 6.000 σφραγίδες), Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης (περί τις 1000), Βατικανό, κ.α. Μία από τις σημαντικότερες συλλογές, και ταυτόχρονα αυτή που αριθμεί ίσως το μεγαλύτερο αριθμό σφραγίδων, είναι του Fogg Art Museum που,

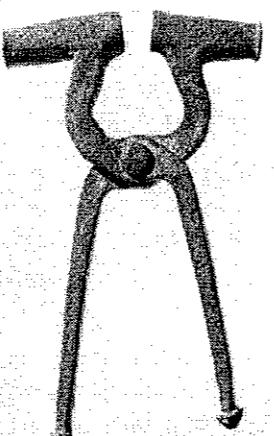
μαζί με τη συλλογή του ερευνητικού κέντρου Dumbarton Oaks της Washington, όπου και φυλάσσεται, περιλαμβάνοντας περί τις 17.000 σφραγίδες. Δυστυχώς για τη συντριπτική πλειονότητα των σφραγίδων που έχουν σωθεί δεν γνωρίζουμε μια σημαντική πληροφορία, δηλ. τον τόπο στον οποίο έχουν βρεθεί. Για το λόγο αυτό οι σφραγίδες που ως τυχαία ευρήματα προέρχονται από γνωστές τοποθεσίες, ή αυτές που έχουν βρεθεί σε συστηματικές ανασκαφές (όπως π.χ. ένα σύνολο περίπου 500 σφραγίδων που έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στην Πρεσλάβα) αν και είναι σχετικά λίγες, θεωρούνται αρκετά σημαντικές γιατί μας δίνουν τη δυνατότητα να εξαγάγουμε συμπεράσματα σχετικά με την κυκλοφορία τους στις διάφορες περιοχές μέσα κι ἔξω από την αυτοκρατορία.

* * *

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Το αντικείμενο

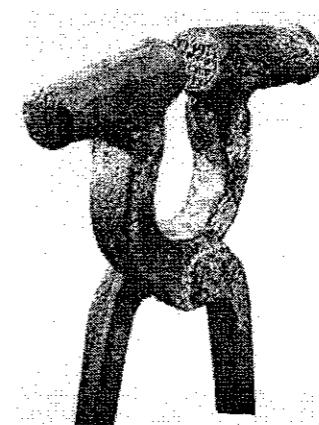
Τα μέσα που ανέκαθεν χρησιμοποιούσαν για το σφράγισμα των εγγράφων και των άλλων αντικειμένων ήταν το κερί και ο πηλός. Πολύ αργότερα, στα χρόνια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ίσως τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα, χρησιμοποιήθηκε ως σφραγιστικό μέσο ο μόλυβδος (μολύβι), του οποίου η χρήση τελικά γενικεύτηκε. Παρέμεινε όμως εν χρήσει και το κερί παράλληλα με το μολύβι, σε όλη τη διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μόνο που σφραγίδες από κερί δεν σωθεί σχεδόν κα-

Εικόνα 1

θόλου, για προφανείς λόγους. Από τη χρήση του μολύβδου οι μολύβδινες σφραγίδες ονομάζονται συνήθως μολυβδόσεουλλα (lead seals, sceaux de plomb, Bleisiegel). Οι λόγοι για τους οποίους η χρήση του μολύβδου επικράτησε και γενικεύτηκε είναι προφανείς: πρώτον, το μολύβι ήταν ανέκαθεν σχετικά φτηνό, δεύτερον, ήταν μαλακό και εύκολο στη χρήση και τρίτον, ήταν ανθεκτικότερο από το κερί και τον πηλό, προσέφερε μεγαλύτερη ασφάλεια και διατηρούνταν περισσότερο.

Πώς κατασκευαζόταν όμως μιά σφραγίδα από μολύβι; Στην αρχή ο πιο συχνά χρησιμοποιούμενος τρόπος ήταν η πίεση ενός δακτυλιδιού πάνω στο μολύβι, ώστε να αποτυπωθεί η παράσταση του πρώτου πάνω στο δεύτερο. Επειδή όμως η πίεση που μπορούσε να ασκήσει το δακτυλίδι με αυτό τον τρόπο ήταν περιορισμένη, ήταν αναγκαίο να θερμαίνεται πρώτα το μολύβι για

Εικόνα 2

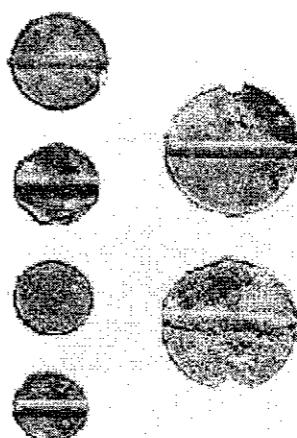
να γίνεται μαλακό και να δέχεται εύκολα το αποτύπωμα. Από τον 4ο αι. μ.Χ., όμως, και εφεξής χρησιμοποιήθηκε το εργαλείο που είναι γνωστό ως βουλλωτήριον. Το βουλλωτήριο είχε το σχήμα τανάλιας (εικ.1), με δύο κυλινδρικές απολήξεις στη θέση της "δαγκάνας" που να μπορούν να δέχονται ισχυρό χτύπημα. Στην εσωτερική στρογγυλή επιφάνεια αυτών των κυλινδρικών απολήξεων σκαλιζόταν (ανάποδα, δηλ. ως "αρνητικό") η παράσταση που θα αποτυπωνόταν σε κάθε πλευρά της σφραγίδας (εικ. 2). Για να τυπωθεί η σφραγίδα έπρεπε να τοποθετηθεί ένας κενός μολυβένιος δίσκος ανάμεσα στις δύο παραστάσεις, να τοποθετηθεί η κάτω κυλινδρική προεξοχή του βουλλωτηρίου σε μία στερεή επιφάνεια και να δοθεί ένα δυνατό χτύπημα (προφανώς με ένα σφυράκι ή κάποιο βαρύ αντικείμενο) στην επάνω κυλινδρική προεξοχή. Με τον τρόπο αυτό ο κενός μολυβένιος δίσκος

που βρισκόταν ενδιάμεσα πιεζόταν και η παράσταση αποτυπώνταν στις δύο του πλευρές. Αυτός ο τρόπος σφραγίσματος επικράτησε στη διάρκεια όλων των βυζαντινών αιώνων.

Οι μήτρες των βουλλωτηρίων κατασκευάζονταν σε διάφορες διαμέτρους, ανάλογα με το μέγεθος της σφραγίδας που ήθελε να έχει ο καθένας, ή ανάλογα με τη μόδα. Όμως πολύ λίγα βουλλωτήρια έχουν σωθεί μέχρι σήμερα, δέκα πάνω κάτω, κυρίως διότι καταστρέφονταν συνειδητά μετά το θάνατο του κατόχου τους, για να μη μπορούν να χρησιμοποιηθούν από άλλο πρόσωπο. Ο χρόνος ζωής ενός βουλλωτηρίου ποίκιλλε ανάλογα με τη χρήση του. Ένας ιδιώτης που δεν θα είχε μεγάλη αλληλογραφία μπορεί να είχε το ίδιο βουλλωτήριο σε όλη την τη ζωή. Ωστόσο το βουλλωτήριο ενός δημόσιου λειτουργού ή αξιωματούχου των κράτους φθειρόταν πολύ πιο γρήγορα και υπήρχε ανά-

γκη να αντικαθίσταται. Ένα βουλλωτήριο επίσης άλλαξε, όταν άλλαζαν και οι τίτλοι ή τα αξιώματα του κατόχου του. Στις περιπτώσεις αυτές γινόταν συνειδητή προσπάθεια ώστε το καινούριο βουλλωτήριο να μιμείται όσο το δυνατόν περισσότερο το παλιό, διότι η εμφάνιση της κάθε σφραγίδας ήταν αντιπροσωπευτική του κατόχου της, σαν ένα είδος "ταυτότητας". Έτσι έχουμε τη λεγόμενη "συνήθη" σφραγίδα ενός δημοσίου λειτουργού.

Για να παραχθεί ένα τέτοιο μολυβδόβουλλο ήταν αναγκαία, όπως είπαμε, η ύπαρξη κενών μολυβένιων δίσκων. Οι δίσκοι αυτοί παράγονταν, σε διάφορα μεγέθη (εικ. 3), με λιώσιμο του μολυβίου μέσα σε καλούπια αντίστοιχων μεγεθών. Κατά μήκος μιάς από τις διαμέτρους στο εσωτερικό κάθε κενού δίσκου υπήρχε διαμπερές άνοιγμα, δηλαδή ένα αυλάκι, μέσα από το οποίο διερχόταν το νήμα (μήρινθος) που έδενε και ασφάλιζε το σφρα-

Εικόνα 3

γιζόμενο έγγραφο ή επιστολή. Για να τυπωθεί σωστά η σφραγίδα έπρεπε, πρώτον, να υπάρχει πλήρης ευθυγράμμιση ανάμεσα στις δύο πλευρές του βουλλωτήριου, ώστε μέρος της μίας πλευράς της παράστασης να μην πέφτει έξω από τον κενό δίσκο, δεύτερον, έπρεπε να χτυπηθεί πάνω σε κενό δίσκο του κατάλληλου μεγέθους. Αν ο κενός δίσκος που χρησιμοποιούνταν είχε διάμετρο μικρότερη από τη διάμετρο της σφραγίδας, τότε, δύπος είναι φυσικό, ένα μέρος της παράστασης της σφραγίδας χανόταν. Η χρήση κενών δίσκων με διάμετρο μικρότερη από αυτήν που απαιτούσε η σφραγίδα ήταν φαινόμενο αρκετά συνηθισμένο, διότι φαίνεται ότι έξω από την Κωνσταντινούπολη δεν ήταν εύκολο να βρεθούν κενοί δίσκοι σε ποικιλία μεγεθών. Αυτός είναι επίσης ο λόγος για τον οποίο καμιά φορά χρησιμοποιούσαν βούλλες που είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί, κι έτσι έχουμε

τις λεγόμενες σφραγίδες σε δεύτερη χρήση ή διπλοχτυπημένες.¹ Αν η σφραγίδα που χρησιμοποιείται σε δεύτερη χρήση είναι μεγαλύτερη από αυτή που ταιριάζει στο βουλλωτήριο, τότε συχνά είμαστε σε θέση να διακρίνουμε και την παλιά και την καινούρια παράσταση πάνω στη σφραγίδα.

Πώς χρησιμοποιούνταν οι σφραγίδες στην πράξη, με άλλα λόγια πώς εκπλήρωναν τον πρακτικό τους προορισμό; Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή, ο κύριος προορισμός της σφραγίδας ήταν να εξασφαλίσει τη μυστικότητα του περιεχομένου μιάς επιστολής ή άλλου εγγράφου, ρόλο που σήμερα παίζει σε μεγάλο βαθμό ο κλειστός φάκελλος. Επειδή στο Μεσαίωνα δεν υπήρχαν φάκελλοι, η επιστολή διπλωνόταν προσεκτικά, ώστε στο εξωτερικό να βρίσκεται η άγραφη πλευρά του χαρτιού ή της περγαμηνής, και στη συνέ-

¹ Υπάρχουν δύο ειδών “διπλοχτυπημένες” σφραγίδες: αυτές που έχου-

χεια δενόταν με ένα νήμα σαν πακέτο. Εάν επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί σφράγισμα με κερί, τότε το κερί χυνόταν πάνω στο νήμα και στο χαρτί και σφραγίζοταν με τη σφραγίδα όσο ήταν ακόμη υγρό. Αν επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί μολύβδινη βούλλα, τότε οι δύο άκρες του δεμένου νήματος περνούσαν μέσα από το αυλάκι ενός κενού μολυβένιου δίσκου και στη συνέχεια ο δίσκος χτυπιόταν στο βουλλωτήριο. Το χτύπημα μέσα στο βουλλωτήριο αφενός αποτύπωνε την παράσταση της σφραγίδας στις δύο πλευρές του δίσκου, αφετέρου ισοπέδωνε το δίσκο και μαζί με αυτόν και το αυλάκι του, ώστε να μην μπορεί να αφαιρεθεί το νήμα από τη σφραγίδα, παρά μόνο αν κοβόταν.

Μια σφραγίδα όμως μπορούσε να συνοδεύει και ένα ανοιχτό έγγραφο, επιστολή, ή ακόμη και

με σε δεύτερη χρήση, και αυτές στις οποίες ο κενός μολυβένιος δίσκος χτυπιέται στο βουλλωτήριο δεύτερη φορά, λόγω του ότι δεν χτυπήθηκε σωστά την πρώτη.

διαθήκη. Στην περίπτωση αυτή έχουμε το δεύτερο ρόλο της σφραγίδας, που ήταν η παροχή νομικής ισχύος και εγκυρότητας στο έγγραφο, ιδιότητες που θα έλειπαν αν έλειπε και η σφραγίδα αυτού που το εκδίδει, με τον ίδιο τρόπο που ένα έγγραφο στερείται εγκυρότητας αν λείπει η υπογραφή του εκδότη του. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι σε μια μεσαιωνική κοινωνία υπάρχει υψηλό ποσοστό αναλφαβητισμού, τότε η σφραγίδα είναι εκείνη που αναγνωρίζεται ως το σημάδι που παρέχει τή νομική εγκυρότητα ενός εγγράφου, και όχι η υπογραφή. Ας σημειωθεί ότι στο Βυζάντιο η υπογραφή αρχίζει να χρησιμοποιείται συστηματικά και να αποτελεί απαραίτητο συνοδευτικό στοιχείο ενός εγγράφου μόνο από τον 11ο αι. και μετά. Όταν η σφραγίδα συνοδεύει ένα ανοιχτό έγγραφο ή επιστολή, τότε χρησιμοποιείται με λίγο διαφορετικό τρόπο απ' ότι στην προηγούμενη περί-

Εικόνα 4

πτωση: το χαρτί ή η περγαμηνή αφήνεται κενό στο κάτω του μέρος και εκεί διπλώνεται αρκετές φορές. Στη συνέχεια ανοίγονται δύο τρύπες στο διπλωμένο μέρος, μέσα από τις οποίες περνιέται το νήμα και δένεται. Έπειτα οι δύο άκρες του νήματος περνιούνται μέσα από το αυλάκι του κενού μολυβένιου δίσκου, χτυπιέται η σφραγίδα όπως και προηγουμένως, και τέλος οι δύο άκρες του νήματος που προεξέχουν δένονται μαζί από την άλλη μεριά της σφραγίδας. Με τον τρόπο αυτό η σφραγίδα κρέμεται από το κάτω μέρος του εγγράφου ή της επιστολής (εικ. 4).

Η βυζαντινή διπλωματική, η μελέτη δηλαδή των βυζαντινών εγγράφων, μας δίνει σαφή εικόνα της χρήσης των σφραγίδων ως μέσου παροχής νομικής εγκρότητας στο έγγραφο: πράγματι, το κείμενο των εγγράφων των δημόσιων λειτουργών (σπάνια όμως των αυτοκρατορικών εγγράφων) κατά κανόνα τελειώνει

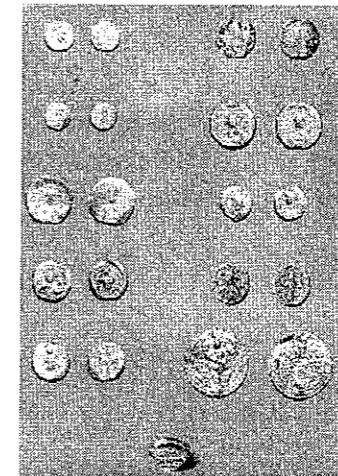
με την επικύρωση (corroboration), την τυπική δηλαδή φράση ή φράσεις με τις οποίες δηλώνονται τα μέσα επικύρωσης του εγγράφου. Οι επικυρώσεις αυτές είναι δύο ειδών: αυτές που αναφέρουν μόνο τη σφραγίδα, οι οποίες εμφανίζονται σε έγγραφα που επικρατούν τον 9ο και το πρώτο μισό του 10ου αι., είναι λιγότερο συχνά μέχρι τον 11ο και εξαφανίζονται κατόπιν. Τα έγγραφα αυτά δεν έχουν υπογραφή. Δεύτερη κατηγορία επικυρώσεων αφορά αυτές που αναφέρουν και τη σφραγίδα και την υπογραφή που βρίσκονται στο τέλος του εγγράφου. Τα έγγραφα αυτά εμφανίζονται στο δεύτερο μισό του 10ου αι. και επικρατούν μέχρι τον 14ο. Στις εκφράσεις επικυρώσεως συνήθως αναφέρονται: ή σφραγίς ήμων, ή βούλλα ήμων, ή συνήθης σφραγίς, συνήθως σφραγισθέν, συνήθως πιστωθέν, και τα παρόμοια.

Σχετική είναι η χρήση της

σφραγίδας και στην περίπτωση που συνοδεύει κάποιο έγγραφο που εκδόθηκε από πρόσωπο διαφορετικό από τον ιδιοκτήτη της σφραγίδας. Και στην περίπτωση αυτή προσδίδεται με τη σφραγίδα μια επίσημη και τυπική επικύρωση, συνήθως από πρόσωπο που κατέχει κάποιο αξίωμα, σε έγγραφο ή πράξη άλλου αξιωματούχου ή ιδιώτη. Για παράδειγμα, η σφραγίδα του κοιαίστορος, του επάρχου ή άλλων δικαστών και στις επαρχίες του στρατηγού χρησιμοποιείται για να επικυρώσει το περιεχόμενο μιας διαθήκης ή ένα αντίγραφό της. Μια σφραγίδα, τέλος, μπορούσε να παίξει το ρόλο του αναγνωριστικού μέσου, του μέσου δηλαδή που φανερώνει την ταυτότητα ενός προσώπου. Έτσι, ο κομιστής της σφραγίδας ενός προσώπου αντλούσε την επίσημη αναγνώρισή του ως απεσταλμένος του προσώπου αυτού ακριβώς από τη σφραγίδα του.

Τα μολυβδόβουλλα ήταν οι

σφραγίδες εκείνες που χρησιμοποιούνταν στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων, το μολύβι όμως δεν ήταν το μόνο μέταλλο που χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί. Σε σπάνιες και ειδικές περιπτώσεις γινόταν χρήση χρυσών και αργυρών σφραγίδων. Οι χρυσές σφραγίδες χρησιμοποιούνταν μόνο από τον αυτοκράτορα σε μια ειδική καπηλούρια εγγράφων, που ονομάζονταν χροσόβουλλα ή χρυσόβουλλοι λόγοι. Οι χρυσές σφραγίδες είχαν διαβαθμίσεις βάρους, που πάντοτε εκφράζονταν σε αξία χρυσών νομισμάτων: π.χ. χρυσή σφραγίδα δύο νομισμάτων, τριών νομισμάτων κ.ο.κ. Επιπλέον οι χρυσές σφραγίδες κατασκευάζονταν έτσι ώστε να μοιάζουν πολύ με τα νομίσματα των αυτοκρατόρων (εικ. 5). Δυστυχώς ελάχιστες χρυσές σφραγίδες σώζονται μέχρι σήμερα, ακριβώς λόγω της σημαντικής αξίας που είχαν. Ακόμη πιο σπάνιες είναι οι αργυρές σφραγίδες, που χρησιμοποιήθη-

Εικόνα 5

καν από τους δεσπότες της Ηπείρου και της Πελοποννήσου, καθώς εκδόθηκαν σε περιορισμένους αριθμούς. Τα έγγραφα τα οποία συνόδευαν οι αργυρές σφραγίδες ονομάζονταν αργυρόβουλλα. Μολονότι υπάρχει μνεία σε πηγές για έγγραφα αξιωματούχων που συνοδεύονταν από αργυρές βιούλλες, ωστόσο κανένα τέτοιο έγγραφο δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα. Σημασία είχε, τέλος, και το νήμα (*μήρινθος*) από το οποίο κρεμόταν η σφραγίδα. Οι χρυσές αυτοκρατορικές σφραγίδες χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά πορφυρό ή μεταξωτό νήμα, ενώ στα μολυβδόβουλλα των δημόσιων λειτουργών το νήμα διέφερε ως προς το χρώμα και την ποιότητα ανάλογα με τον τίτλο και το αξίωμα του καθενός.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η μελέτη του αντικειμένου

1. Τα μέρη της σφραγίδας και η ορολογία τους

Κάθε σφραγίδα έχει μια εμπρόσθια και μια πίσω όψη, ή πλευρά. Η εμπρόσθια ονομάζεται εμπροσθότυπος και η πίσω οπισθότυπος. Συχνά στην περιφέρεια κάθε πλευράς υπάρχει ένας διακοσμητικός κύκλος συνήθως από κουκκίδες, ενώ σπανιότερα ο κύκλος αυτός δημιουργείται από φύλλα, από ψαροκόκκαλο ή από μια συνεχή γραμμή. Ο χώρος στο

εσωτερικό αυτού του κύκλου (ή, όταν δεν υπάρχει, ο χώρος στο εσωτερικό του νοητού περιθωρίου) είναι το πεδίο της σφραγίδας. Το μέγεθος της σφραγίδας είναι το μήκος της διαμέτρου της, εκφραζόμενο σε χιλιοστά του μέτρου. Οι σφραγίδες ποικίλουν σε μέγεθος: υπάρχουν σφραγίδες με διάμετρο μικρότερη από ένα εκατοστό, ενώ άλλες μπορούν να φτάνουν σχεδόν τα οκτώ εκατοστά. Αυτές όμως είναι εξαιρέσεις. Τα συνηθέστερα μεγέθη κυμαίνονται από 1,5 ώς 4,5 εκατοστά. Μέσα από τη σφραγίδα και κατά μήκος μιας διαμέτρου της διέρχεται το αυλάκι, μέσα από το οποίο περνούσε το νήμα ή μήρινθος. Κάθε πλευρά της σφραγίδας μπορεί να έχει μια επιγραφή, μια εικόνα, ένα μονόγραμμα ή ένα διακοσμητικό ή άλλο σχέδιο.

2. Τρόποι περιγραφής και έκδοσης

Όταν περιγράφουμε ή εκδίδουμε μια σφραγίδα, ακολουθούμε τα παρακάτω στάδια (η σειρά ορισμένων από τα στάδια αυτά μπορεί να ποικίλλει):

- Αναφέρουμε τη συλλογή ή το Μουσείο όπου φυλάσσεται η σφραγίδα.
- Σε περίπτωση που η σφραγίδα είναι δημοσιευμένη, αναφέρουμε τη σχετική βιβλιογραφία, διαφορετικά σημειώνουμε ότι είναι αδημοσίευτη.
- Δίνουμε το μέγεθος της σφραγίδας, ενδεχομένως το μέγεθος του πεδίου, και την κατάσταση διατήρησής της.
- Περιγράφουμε τον εμπροσθότυπο (βλ. παρακάτω).
- Περιγράφουμε τον οπισθότυπο (βλ. παρακάτω).
- Προτείνουμε χρονολόγηση.
- Παραθέτουμε σχόλια και παρατηρήσεις σχετικά με το περιεχόμενο, τα ενδεχόμενα

προβλήματα, τις πληροφορίες κτπ. που παρουσιάζει η σφραγίδα.

Ειδικά για την περιγραφή των εμπροσθότυπου και του οπισθότυπου, που είναι και το σημαντικότερο μέρος της περιγραφής ή της έκδοσης, ακολουθούμε την εξής διαδικασία:

- α. Περιγράφουμε την εικόνα, αν υπάρχει.
- β. Αν υπάρχει μονόγραμμα, αναφέρουμε το είδος του και αν το γνωρίζουμε σε τι αναλέπεται.
- γ. Αν υπάρχει επιγραφή μαζί με την εικόνα, αναφέρουμε τη θέση της επιγραφής σε σχέση με την εικόνα. Αν υπάρχει μόνο επιγραφή, αναφέρουμε απλώς σε πόσες γραμμές εκτείνεται και αν υπάρχουν διακοσμητικά στοιχεία πριν ή/και μετά την επιγραφή.
- δ. Εκδίδουμε την επιγραφή με τον εξής τρόπο: πρώτον, μεταγράφουμε την επιγραφή έτσι ακριβώς όπως τη βλέπουμε, διατηρώντας τη μορφή

των συμπλεγμάτων, των συντιμήσεων ή συντομογραφιών, καθώς και την ορθογραφία. Αν υπάρχουν γράμματα που λείπουν λόγω φθοράς, σημειώνουμε τη θέση τους με μία στιγμή (.) για το καθένα. Αν υπάρχουν γράμματα αβέβαιης ανάγνωσης, τα σημειώνουμε με μία στιγμή κάτω από το καθένα. Σημειώνουμε επίσης πού αλλάζει κάθε γραμμή είτε με κάθετες διαχωριστικές, είτε τηρώντας στη μεταγραφή τις αράδες της σφραγίδας. Λεύτερον, παραθέτουμε την επιγραφή με αποκατάσταση της ορθογραφίας, ανάπτυξη των συντιμήσεων και συντομογραφιών, χωρίς να τηρούμε το χωρισμό σε γραμμές της σφραγίδας. Στην αποκατάσταση της επιγραφής χρησιμοποιούμε τα εξής σημεία (sigla):

(αβ): ανάπτυξη συντομογραφίας. Πχ. Α'ΣΠΑΘ' = (πρωτο)-σπαθά(ριος)

[αβ]: συμπλήρωση γραμμάτων που λείπουν λόγω καταστροφής. Π.χ. Α' ΣΠ.Θ' = (πρωτο)σπ[α]θ(άριος)

<αβ>: συμπλήρωση γραμμάτων που λείπουν γιατί τα παρέλειψε ο χαράκτης. Π.χ. Α' ΣΑΘ' = (πρωτο)σ<π>α θ(άριος)

{αβ}: εξοβελιστέα γράμματα εξαιτίας λάθους του χαράκτη. Π.χ. Α' ΣΣΠΑΘ' = (πρωτο){σ}σπαθ(άριος)

οβ: γράμματα αβέβαιης ανάγνωσης

οβ: γράμματα σπασμένα (αλλά βέβαιης ανάγνωσης)

Παράδειγμα έκδοσης σφραγίδας: D.O. 58.106. 4640. Εκδόθηκε από D.Tsougarakis, Some unpublished Lead Seals Concerning Crete, *Revue des Etudes Byzantines*, 48 (1990), σελ. 244.

Εμπρ.: Προτομή στρατιωτικού αγίου που κρατά κοντάρι στο δεξί χέρι και ασπίδα στο αριστερό. Κατακόρυφη επιγραφή εκατέρωθεν Ο ΓΕ ΩΡΓΙ = (ό α-

γιος) Γεώργι(ος).

Οπισθ.: Επιγραφή σε έξι γραμμές:

ΘΕΟΦΑΝ,
ΑΣΗΚΡΗΤ,
ΚΡΙΤΗΚΡΗ
[Τ]ΗCΤΩΝ
[Κ]ΥΚΛΑΔ

ΩΝ

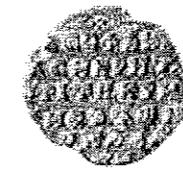
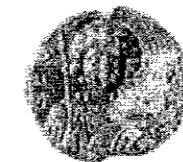
Θεοφάν(ει) ἀσηκρῆτ(ις) κριτῆ
Κρήτης (καὶ) τῶν Κυκλάδων

Χρον.: 11ος αιώνας

Διαστ.: 15 χιλ.

Διατ.: Εξαιρετικά καλή.

Παρατ.: Το ναυτικό θέμα των Κυκλάδων δημιουργήθηκε μετά το 949 (N.Oikonomides, *Listes de préseance*, σελ. 361) και το θέμα της Κρήτης το 961. Ως ασηκρήτις, ο Θεοφάνης ήταν πολιτικός αξιωματούχος κι όχι θεματικός (δηλ. στρατιωτικός). Ο κριτής μπορούσε να συνδυάζει δύο ή τρεις διαφορετικές επαρχίες, που αποτελούσαν ενιαία διοικητική μονάδα. Όμως η στρα-

τιωτική διοίκηση της επαρχίας (θέματος) παρέμενε ξεχωριστή.

Βιβλ.: Η σφραγίδα ενός άλλου κριτή των Κυκλαδών (11ος αι.) αναφέρεται από την Gladys Davidson, *Corinth XII. The Minor Objects*, Princeton N.J. 1952, no. 2752. Για τις διοικητικές υποδιαιρέσεις και για τους κριτές βλ. Hélène Ahrweiler, *Recherches sur l' administration de l' empire byzantin*, *BCH* 84 (1960), σελ. 83 κ.ε. Πβλ. Δ. Ζακυθηνού, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, *EEBΣ* 25 (1955), σελ. 146.

* * *

3. Τρόποι χρονολόγησης

Υπάρχουν ορισμένες σφραγίδες που θεωρούνται χρονολογημένες, είτε διότι κρέμονται ακόμη από το αρχικό έγγραφο το οποίο σφράγισαν και του οποίου είναι γνωστή η χρονολογία, είτε διότι με άλλους τρόπους (προσωπογραφικά στοιχεία του κατόχου, cursus honorum, παράσταση αυτοκρατόρων σε συνδυασμό με άλλες γνωστές ιστορικές πληροφορίες) μπορεί να υπολογιστεί η χρονολογία τους μέσα σε σχετικά στενά περιθώρια. Στη συντριπτική τους όμως πλειονότητα οι σωζόμενες σφραγίδες δεν παρέχουν καμία ένδειξη ως προς τη χρονολογία τους. Οι χρονολογήσεις που προτείνονται, συνεπώς, στηρίζονται σε ορισμένα κριτήρια (από αυτή την άποψη οι χρονολογημένες σφραγίδες είναι πολύτιμες, γιατί παρέχουν συγκεκριμένα κριτήρια σταθερά χρονολογημένα). Τα κριτήρια αυτά

αναπτύσσονται κυρίως με τη μελέτη μεγάλου αριθμού σφραγίδων, οπότε:

α) διαπιστώνεται η ύπαρξη συγκεκριμένων κατηγοριών σφραγίδων, καθεμιά από τις οποίες γίνεται φανερό ότι εμφανίζεται συνήθως μέσα σε ορισμένα χρονολογικά όρια.

β) αναπτύσσονται "στυλιστικά" κριτήρια, τόσο για την εικονογράφηση όσο και για τα άλλα στοιχεία της σφραγίδας, βασισμένα στην άποψη ότι η εμφάνιση της σφραγίδας ακολουθεί κάποια μόδα που επικρατεί σε κάθε εποχή.

γ) μελετώνται τα επιγραφικά στοιχεία της σφραγίδας (τύπος και μέγεθος γραμμάτων, επιτμήσεις, συντομογραφίες, γλώσσα, είδος μονογραμμάτων κ.τ.π.), ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με την εξέλιξή τους μέσα στο χρόνο, που θα οδηγήσουν στη διατύπωση κανόνων για τη χρονολόγηση των σφραγίδων.

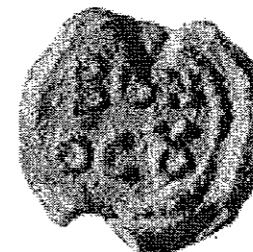
Επειδή, όπως όλες οι βοηθητικές επιστήμες, έτσι και η σφραγιδογραφία δεν αποτελεί στεγανό χώρο αλλά σχετίζεται άμεσα με όλους τους άλλους τομείς της ιστορίας, σε κάθε προσπάθεια χρονολόγησης των σφραγίδων σημαντική βοήθεια προσφέρουν ορισμένα στοιχεία εξωσφραγιστικά, όπως: η προσωπογραφία, οι κατάλογοι των βυζαντινών τίτλων και αξιωμάτων (δηλαδή τα γνωστά *Τακτικά*), και η ιστορική γεωγραφία. Άλλα με τη σειρά της και η σφραγιδογραφία, λόγω της φύσης της, προσφέρει τις σημαντικότερες ίσως πληροφορίες από κάθε άλλη πηγή σ' αυτούς ακριβώς τους τομείς της έρευνας, δηλ. στη μελέτη της ιεραρχίας και της εξέλιξης των τίτλων και των αξιωμάτων, στην οργάνωση της διοικητικής μηχανής, καθώς και στη γεωγραφική διαίρεση και την επαρχιακή οργάνωση της αυτοκρατορίας, χωρίς να αναφέρουμε βέβαια τις καθαρά προσωπογραφικές πλη-

ροφορίες.

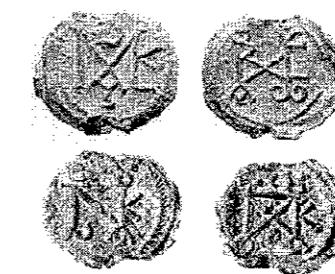
Παρακάτω εξετάζονται συνοπτικά και κατά τομείς τα στοιχεία εκείνα που αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά των σφραγίδων και βοηθούν στην κατάταξη και τη χρονολόγησή τους.

a. Κατηγορίες σφραγίδων

Καθώς δεν υπήρχε κανένας νομικός ή άλλος περιορισμός σχετικά με την κατοχή ή τη χρήση σφραγίδας, σφραγίδες μπορούσε να διαθέτει, εκτός από τον αυτοκράτορα και τους λαϊκούς ή εκκλησιαστικούς αξιωματούχους λίγο πολύ ο καθένας: ιδιώτες, έμποροι ή μη, ιδρύματα, δημόσια ή εκκλησιαστικά, κ.ο.κ. Λόγω της ποικιλίας τόσο στην εικονογράφηση όσο και στο επιγραφικό περιεχόμενό τους, οι σφραγίδες μπορούν να καταταγούν σε πολλές διαφορετικές κατηγορίες. Μολονότι δεν υπάρχει μια κατάταξη που να είναι γενικά

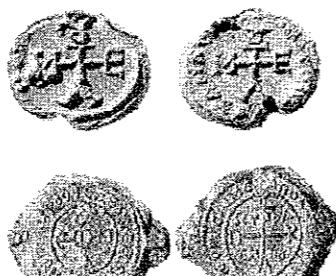
Εικόνα 6

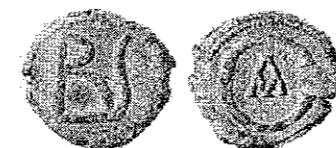
Εικόνα 7

αποδεκτή από όλους, συνήθως χρησιμοποιούμε το χωρισμό σε κατηγορίες που εφαρμόστηκε στο έργο των Zacos και Veglery, *Byzantine Lead Seals*, I, και συνεχίστηκε στο μεταθανάτιο έργο του Zacos, *Byzantine Lead Seals*, II. Αυτός ο χωρισμός σε κατηγορίες με τη σειρά του σηρίζεται σε μια πρώτη συστηματική κατάταξη που είχε εκπονήσει ο K. Κωνσταντόπουλος στο έργο του *Βυζαντιακά Μολυβδόβουλα*. Συλλογή A. K.P. Σταμούλη, Αθήνα 1930, κατάταξη την οποία οι Ζάκος και Βεγλερής ανέπτυξαν και συστηματοποίησαν περισσότερο. Με βάση την κατάταξη αυτή, οι σημαντικότερες κατηγορίες σφραγίδων (και οι κατά προσέγγιση χρονολογήσεις τους) είναι οι παρακάτω:

1. Δίγλωσσες σφραγίδες, με επιγραφή στα ελληνικά και στα λατινικά (εικ. 6). Συνήθως δεν είναι μεταγενέστερες του 7ου αι. (Υπάρχουν όμως και δίγλωσσες σφραγίδες με ελληνικά και αρα-

Εικόνα 8

Εικόνα 9

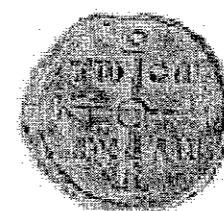
Εικόνα 10α

βικά που χρονολογούνται τον 10ο-11ο αι.

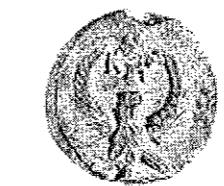
2. Σφραγίδες με μονογράμματα στη μία ή και στις δύο πλευρές. Τα μονογράμματα μπορεί να είναι:

- α) *Kibatidochma* (*Block*) μονογράμματα, που επικρατούν κυρίως τον 6ο αι. (εικ. 7), ή
- β) *Stauropostichma* μονογράμματα, που επικρατούν από το β' μισό του 6ου ώς τις αρχές του 8ου αι. (εικ. 8), ή
- γ) Μονογράμματα άλλου σχήματος που δεν ανήκουν στις δύο προηγούμενες κατηγορίες (εικ. 9).

3. Σφραγίδες με σταυρόσχημα "μονογράμματα επικλήσεων" (=ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΕΙ ή KYPI-E ΒΟΗΘΕΙ), συνήθως στη μία τους πλευρά. Εμφανίζονται στο τέλος του 7ου αι. και φτάνουν μέχρι τις αρχές του 11ου αι. Από τον 8ο αι. συχνά στα τεταρτημόρια αναγράφεται είτε το όνομα του κατόχου (εικ. 10α) είτε, συνηθέστερα, οι φράσεις Τω-ΔΩ-

Εικόνα 10β

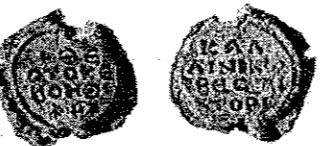
Εικόνα 11

Λω-ΣΩ (κυρίως τον 8ο αι.), ή Τω-Σω-ΔΩ-Λω (από τον 8ο αι. και μετά) (εικ. 10β). Ο συνδυασμός ενός σταυρόσχημου μονογράμματος από τη μία μεριά με μία επιγραφή σε τέσσερις γραμμές από την άλλη εμφανίζεται κυρίως τον 9ο-10ο αι.

4. Σφραγίδες με παραστάσεις αετών (εικ. 11). Εμφανίζονται στα μέσα του 6ου και φτάνουν μέχρι τον 7ο αι. ή το αργότερο μέχρι τις αρχές του 8ου αι.

5. Σφραγίδες με επιγραφές και στις δύο τους πλευρές. Χρησιμοποιούνται σχεδόν σε όλες τις εποχές, από τον 6ο ώς τον 13ο αι. (εικ. 12).

6. Σφραγίδες με κυκλική επιγραφή γύρω από ένα μονόγραμμα, ή από μια άλλη επιγραφή, ή από μια εικόνα (εικ. 13). Χρησιμοποιούνται επίσης για μακρό χρονικό διάστημα, από τον 8ο ώς τον 12ο αι., αλλά είναι πιο συχνές τον 8ο και τον 11ο-12ο και λιγότερο τον 9ο-10ο αι. Ειδικά ο τύπος της σφραγίδας με μια ει-

Εικόνα 12α

Εικόνα 12β

Εικόνα 13

Εικόνα 14

κόνα στη μέση γύρω από την οποία υπάρχει μια επιγραφή εμφανίζεται περίπου στα χρόνια 1070 με 1150 (εικ. 14).

7. Σφραγίδες με ένα σταυρό στην μία πλευρά, που τον περιβάλλει μια κυκλική επιγραφή επικλήσεως. Εμφανίζονται στο τέλος του 9ου και φτάνουν μέχρι τα μέσα του 11ου αι. (εικ. 15).

8. Εικονογραφικές σφραγίδες, συνήθως (αλλά όχι αποκλειστικά) με θρησκευτική εικονογράφηση. Χρησιμοποιούνται σε όλη την περίοδο, από τον 6ο ώς και τον 15ο αι., με εξαίρεση την εποχή της Εικονομαχίας, οπότε οι θρησκευτικές σκηνές εξαφανίζονται εντελώς ή είναι πολύ σπάνιες (εικ. 16).

Υπάρχουν, τέλος, και δύο ειδικές κατηγορίες:

9. Σφραγίδες αυτοκρατόρων, σε όλες τις εποχές. Οι αυτοκρατορικές σφραγίδες ήταν χρυσές και, όπως είπαμε ήδη, σφράγιζαν έγγραφα που ονομάζονταν χρυσόβουλα ή χρυσόβουλοι λόγοι.

Εικόνα 15

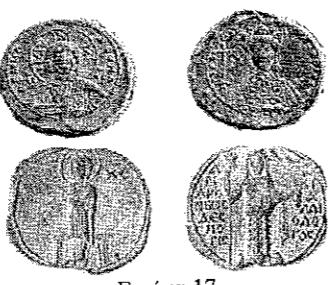
Εικόνα 16α

Η αξία της σφραγίδας σε αυτά τα έγγραφα, όπως είπαμε μετριόταν σε αξία χρυσών νομισμάτων. Οι χρυσές σφραγίδες που συνόδευαν τα έγγραφα του βυζαντινού αυτοκράτορα σε ξένους ηγεμόνες ήταν αξίας αντίστοιχης με την ιεραρχική θέση που κατείχε ο συγκεκριμένος ηγεμόνας στο βυζαντινό σύστημα ιεραρχιών.

Έτσι π.χ. αυτοκρατορικά έγγραφα προς τον χαλίφη της Βαγδάτης συνοδεύονταν από σφραγίδα αξίας τεσσάρων χρυσών νομισμάτων, ενώ έγγραφα προς ηγεμόνες μικρότερης σημασίας συνοδεύονταν αντίστοιχα από σφραγίδες τριών, δύο ή ενός χρυσού νομίσματος. Οι αυτοκράτορες δύος χρησιμοποιούσαν και βιόλλες από μολύβι ή από κερί, προκειμένου για μικρότερης σημασίας έγγραφα (εικ. 17). Πριν από την εποχή των Παλαιολόγων δεν είναι γνωστό ποιος αξιωματούχος του παλατιού ήταν υπεύθυνος για τη φύλαξη της αυτοκρατορικής σφραγίδας, πιθανο-

Εικόνα 16β

Εικόνα 17

λογούμε όμως ότι θα ήταν ο επί του κανικλείου, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τα έγγραφα και την κύρωσή τους. Στα χρόνια των Παλαιολόγων υπεύθυνος για τη φύλαξη της αυτοκρατορικής σφραγίδας ήταν ένας αξιωματούχος που έφερε τον τίτλο του παρακομψώμενου της σφενδόνης.

10. Σφραγίδες κομμερκιαρίων, που ανήκουν στον 7ο και τον 8ο αι. (εικ. 18) Οι κομμερκιάριοι αρχικά ήταν άνθρωποι πλούσιοι και δυνατοί, που ασχολούνταν με το εμπόριο του μεταξιού. Το γεγονός ότι οι σφραγίδες των έφεραν πάντοτε την εικόνα του ή των αυτοκρατόρων, το έτος της βασιλείας του(ζ) (και από το 673/4 και την ινδικτιώνα) κατά το οποίο κατέχαν το αξίωμα και την πόλη ή την επαρχία όπου είχαν αποθηκευμένο το εμπόρευμά τους (αποθήκη), δείχνει την επισημότητα του αξιωματός τους. Η παρουσία μάλιστα του προσώπου του αυτοκράτορα στις σφραγίδες τους δείχνει ότι αυτός

Εικόνα 18

ουσιαστικά εγγυόταν την ποιότητα του προϊόντος, καθώς το μετάξι ήταν μονοπάλιο του κράτους, από το οποίο οι κομμερκιάριοι αγόραζαν το δικαίωμα εμπορίας. Το γεγονός ότι πολλοπλασιάζονται οι επαρχίες όπου βρίσκονται αποθήκες, ενώ από το 730 εξαφανίζονται από τις σφραγίδες τα ονόματα των κομμερκιάριων δείχνει ότι το εμπόριο του μεταξιού επανέρχεται στα χέρια της κεντρικής διοίκησης. Γύρω στο 800 εισάγεται ο νέος φόρος του κομμερκίου, ενώ από τον 10ο αι. οι κομμερκιάριοι δεν ασχολούνται πια παρά με την είσπραξη αυτού του φόρου, του οποίου το ύψος πρέπει να ήταν 10% στην αξία των εμπορευμάτων.

Για τη σωστή χρονολόγηση των σφραγίδων των κομμερκιάριων βλ. Zacos, *Seals I*, σελ. 135 κ.ε. Για τις αρμοδιότητες των κομμερκιαρίων και το εμπόριο του μεταξιού βλ. N. Oikonomides, *DOP* 40 (1986), σελ. 33-53.

β. Εικονογράφηση

Η εικονογράφηση, θρησκευτική ή μη, μιας σφραγίδας δεν ήταν απλώς η έκφραση ενός θρησκευτικού συναισθήματος ή/και ενός καλλιτεχνικού γούστου. Ήταν επιπλέον, και ίσως κυρίως, ένα μέσο δήλωσης της ταυτότητας του κατόχου της μέσα από την επιλογή ενός συγκεκριμένου εικονογραφικού θέματος. Ποιοί λόγοι οδηγούσαν κάποιουν στη συγκεκριμένη επιλογή δεν είναι πάντοτε σαφές: άλλοτε επιλεγόταν ένας ομώνυμος άγιος, ο προστάτης μιας οικογένειας, ή κάποιο άλλο σύμβολο. Είναι όμως σαφές ότι μέσα από την εικόνα αυτή αναγνωρίζοταν ο ιδιοκτήτης της σφραγίδας από τον παραλήπτη, ακόμη κι όταν η σφραγίδα ήταν "ανώνυμη", δεν ανέφερε δηλ. το όνομα του κατόχου της. Η αναγνώριση αυτή ήταν δυνατή διότι ο παραλήπτης είτε είχε ξαναδεί και συνεπώς

γνώριζε τη σφραγίδα, είτε γνώριζε τι να περιμένει ως σύμβολο του αποστολέα. Από την άλλη μεριά μια ανώνυμη σφραγίδα παρείχε έναν ακόμη βαθμό ασφάλειας, αφού φανέρωνε τον ιδιοκτήτη της μόνο σε συγκεκριμένο παραλήπτη. Πάντως οι ανώνυμες σφραγίδες σημαντικών προσωπικοτήτων (που ξεχωρίζουν για την ποιότητα της κατασκευής και της εικονογράφησής τους) πρέπει να διακρίνονται από άλλες ανώνυμες σφραγίδες που πιθανόν χρησιμοποιούνταν για τη σφράγιση επιστολών απλών, προφανώς αναλφάβητων ανθρώπων, που γράφονταν και σφραγίζονταν από δημόσιους γραφείς για λογαριασμό τους.

Από θεματολογική άποψη η εικονογράφηση των σφραγίδων μπορεί, όπως ήδη αναφέρθηκε, να χωριστεί σε δύο γενικές κατηγορίες: θρησκευτική και μη θρησκευτική εικονογράφηση.

1. Θρησκευτική εικονογράφηση

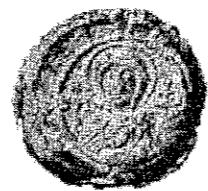
Με τον όρο "θρησκευτική εικονογράφηση" εννοούμε την απεικόνιση στις σφραγίδες προσώπων ή σκηνών που σχετίζονται με τη χριστιανική θρησκεία (Χριστός, Παναγία, ἄγιοι, διάφορες εναγγελικές σκηνές). Τα εικονογραφικά θέματα θρησκευτικού περιεχομένου απαντώνται πολύ πιο συχνά από τα μη θρησκευτικά θέματα, και τα βρίσκουμε στις σφραγίδες όλων σχεδόν των εποχών, με εξαίρεση την εποχή της Εικονομαχίας (726-787, 815-843). Πριν από την εποχή αυτή, δηλ. μέχρι τον 8ο αι., τα θρησκευτικά θέματα που απεικονίζονταν στις σφραγίδες δεν παρουσίαζαν μεγάλη ποικιλία ούτε κάποια ιδιαίτερη καλλιτεχνική αξία. Την περίοδο της Εικονομαχίας, όμως, η απεικόνιση θρησκευτικών παραστάσεων απαγορεύτηκε και στις σφραγίδες, και αντικαταστάθηκε από σταυρούς ή σταυρόσχημα μονογράμ-

ματα επικλήσεως, των οποίων η χρήση τότε γενικεύτηκε. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην περίοδο της Εικονομαχίας εξαφανίζεται από τις σφραγίδες και η διακόσμηση με μη θρησκευτικές εικόνες, με εξαίρεση την εικόνα του ίδιου του αυτοκράτορα. Στο σύντομο διάστημα της αναστήλωσης των εικόνων μετά την Ζ' Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας ώς την αρχή της δεύτερης φάσης της Εικονομαχίας (787-815) τα θρησκευτικά θέματα (κυρίως η Παναγία και τα πορτραίτα λίγων αγίων) ξαναχρησιμοποιήθηκαν, αλλά σε πολύ περιορισμένο βαθμό. Όμως ακόμη και μετά την οριστική αναστήλωση των εικόνων το 843 η επαναχρησιμοποίηση θρησκευτικών εικονογραφικών θεμάτων προχώρησε αργά. Μόνο από την εποχή της Μακεδονικής δυναστείας και μετά παρατηρείται μια πραγματική άνθιση, θεματολογική και καλλιτεχνική, της θρησκευτικής εικονογραφίας.

Ας δούμε όμως μερικά από τα θρησκευτικά εικονογραφικά θέματα που χρησιμοποιήθηκαν πιο πολύ.

Η Παναγία.

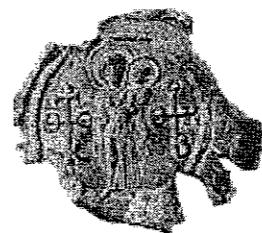
Από όλα τα θρησκευτικά εικονογραφικά θέματα των βυζαντινών μολυβδοβούλων η Παναγία υπήρξε το πιο αγαπημένο και αυτή που χρησιμοποιήθηκε πιο συχνά. Στην προεικονομαχική περίοδο (δηλ. πριν από το 726) η Παναγία απεικονίστηκε κυρίως σε δύο τύπους: είτε σε όρθια στάση, είτε σε προτομή (μπούστο). Τις περισσότερες φορές απεικονίζεται κρατώντας το Βρέφος είτε στο αριστερό της χέρι, είτε σε ένα μετάλλιο (medallion) μπροστά στο στήθος της (εικ. 19). Συχνά επίσης εκατέρωθεν της εικόνας της Παναγίας χρησιμοποιούνται μερικά απλά διακοσμητικά στοιχεία, όπως σταυροί, αστέρια ή ακόμη και δέντρα ή επιγραφές. Στο σύντομο διάστημα ανάμεσα στην πρώ-

Εικόνα 19

τη και τη δεύτερη φάση της Εικονομαχίας (787-815) χρησιμοποιήθηκε και πάλι (αν και σποραδικά) η εικόνα της Παναγίας σε όρθια στάση με το Χριστό στο αριστερό χέρι, αλλά αντί για τους σταυρούς ή τα αστέρια τώρα περιβάλλεται από δύο σταυρόσχημα μονογράμματα επικλήσεως (=ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΕΙ) (εικ. 20). Η χρήση των μονογράμμάτων αυτού του είδους είχε γενικευτεί στα χρόνια της Εικονομαχίας.

Μετά την οριστική αναστήλωση των εικόνων (843) η εικόνα της Παναγίας χρησιμοποιήθηκε συχνά, ή μάλλον καθιερώθηκε να χρησιμοποιείται, και στις πατριαρχικές σφραγίδες. Όμως στα χρόνια της Μακεδονικής δυναστείας έχουμε τη μεγαλύτερη εικονογραφική ποικιλία του θέματος αυτού. Εκτός από τους τύπους που ήδη αναφέρθηκαν, η Παναγία παρουσιάζεται καθιστή σε θρόνο με το Χριστό στην αγκαλιά της, όρθια

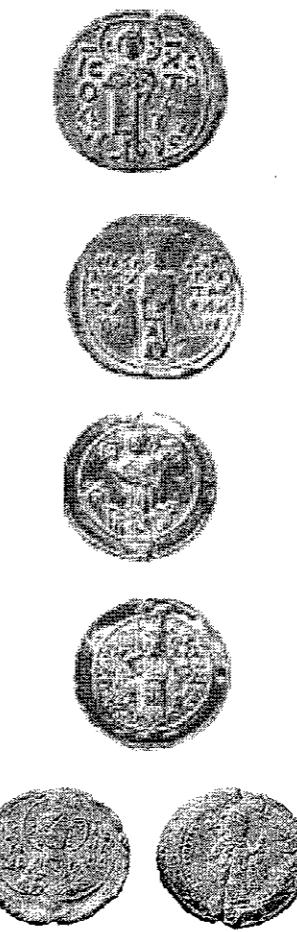
Εικόνα 20

Εικόνα 21

ή καθιστή με τα χέρια υψωμένα σε στάση δεήσεως, όρθια σε στάση τριών τετάρτων με τα χέρια υψωμένα προς το χέρι του Θεού (= τύπος της "Παναγίας Αγιοσορίτισσας", από την εικόνα της "Αγίας σορού" που υπήρχε στην εκκλησία της Παναγίας των Χαλκοπρατείων στην Κωνσταντινούπολη) (εικ. 21), κ.ά. Είναι χαρακτηριστικό ότι συχνά κατά την απεικόνιση τόσο της Παναγίας, όσο και των άλλων θρησκευτικών θεμάτων, στις σφραγίδες γίνεται απομίμηση εικονογραφικών τύπων που είχαν αναπτυχθεί στη μεγάλη ζωγραφική.

Από άποψη χρονολογική, η Παναγία κατ' ενώπιον που κρατά το medallion του Χριστού μπροστά στο στήθος εμφανίζεται στο πρώτο μισό του 11ου αι., ενώ η Παναγία κατ' ενώπιον σε στάση δεομένης και πάλι με το medallion του Χριστού μπροστά ανήκει στο δεύτερο μισό του 11ου αι.

Εικόνα 22

Ο Χριστός.

Παραδόξως ο Χριστός απεικονίζεται σπάνια στις βυζαντινές σφραγίδες, εκτός αν παρουσιάζεται ως Βρέφος μαζί με την Παναγία. Ως εικονογραφικό θέμα υπάρχει από την προεικονομαχική εποχή, αλλά μετά την Εικονομαχία απέκτησε μεγαλύτερη συμβολική σημασία. Από τα χρόνια της Μακεδονικής δυναστείας τον συναντάμε συχνά στις αυτοκρατορικές σφραγίδες, σε δύο κυρίως εικονογραφικούς τύπους: είτε ως Χριστό Παντοκράτορα, είτε ως νεαρό Εμμανουήλ (εικ. 22). Στις πατριαρχικές σφραγίδες παρουσιάζεται σπανιότατα, διότι, όπως ειπώθηκε, από την εποχή του Φωτίου καθιερώθηκε η απεικόνιση της Παναγίας στις σφραγίδες των Πατριαρχών.

Ευαγγελικές σκηνές.

Οι ευαγγελικές ή άλλες πολυπρόσωπες σκηνές είναι μάλλον σπάνιες τόσο στα χρόνια πριν α-

Εικόνα 23

πό την Εικονομαχία; όσο και μετά από αυτήν, κατά βάση για λόγους πρακτικούς: το μικρό μέγεθος των σφραγίδων έκανε δύσκολη την χάραξη μιας πολύπλοκης σύνθεσης. Εντούτοις υπάρχουν αρκετά δείγματα τέτοιων συνθέσεων, με δύο, τρία ή και περισσότερα πρόσωπα (εικ. 23). Πιο συχνά παρουσιάζονται ο Ευαγγελισμός και η Σταύρωση, αλλά συναντάμε επίσης τη Βάπτιση και την Κοίμηση της Θεοτόκου, ή και σκηνές σπάνιες όπως η Κάθοδος στον Άδη και ο Λίθος. Χωρίς να αποτελεί κανόνα, ωστόσο ορισμένες από τις σκηνές αυτές συναντιώνται στις σφραγίδες της Μέσης και Ύστερης εποχής και λιγότερο στην Πρώιμη. Για παράδειγμα, ο Ευαγγελισμός εμφανίζεται κυρίως σε σφραγίδες του τέλους του 11ου αι.

Άγοι (εικ. 24).

Η συχνότητα εμφάνισης συγκεκριμένων αγίων στις σφραγίδες είναι συνάρτηση πολλών πα-

Εικόνα 24α

ραγόντων, αλλά θα μπορούσε να πει κανείς ως γενικό κανόνα ότι είναι ευθέως ανάλογη της δημοτικότητας που απολάμβανε ο κάθε άγιος. Έτσι, δημοφιλέστερος φαίνεται να ήταν ο άγιος Νικόλαος, που είναι ο συχνότερα απαντούμενος άγιος στη βυζαντινή σφραγιδογραφία. Δεύτερος σε συχνότητα έρχεται ο Αρχάγγελος Μιχαήλ, του οποίου η λατρεία ήταν επίσης πολύ διαδεδομένη. Όμως πέρα από τη δημοτικότητα, υπήρχαν και άλλοι παράγοντες που επηρέαζαν την επιλογή του αγίου: συχνά, π.χ., ο κάτοχος της σφραγίδας διαλέγει έναν ομώνυμό του άγιο, ενώ άλλες φορές, πιθανόν λόγω επαγγέλματος, διαλέγει ένα στρατιωτικό άγιο. Έτσι έχουμε μεγάλο αριθμό σφραγίδων με έναν από τους τρεις δημοφιλείς στρατιωτικούς αγίους, τον άγιο Δημήτριο, τον άγιο Γεώργιο και τον άγιο Θεόδωρο, εκτός βέβαια από τον Αρχάγγελο Μιχαήλ. Πολλές φορές σε εκκλησιαστικές

Εικόνα 24β

(αλλά όχι μόνο) σφραγίδες εμφανίζεται με μεγαλύτερη συχνότητα ο προστάτης ἀγιος μιας περιοχής, που συχνά ταυτίζεται με τον ἀγιο στον οποίο είναι αφερωμένος ο καθεδρικός ναός της μητρόπολης ή επισκοπής: για παράδειγμα, στις σφραγίδες των μητροπολιτών Θεσσαλονίκης εμφανίζεται πολύ συχνά ο ἀγιος Δημήτριος, στις σφραγίδες των μητροπολιτών των Ενεπαύτων ο Ἀγιος Θεόδωρος, κ.ο.κ. Σε άλλες περιπτώσεις τοπικοί λόγοι, οικογενειακή παράδοση κ.τ.π. οδηγούν σε επιλογές λιγότερο γνωστών ή και σχεδόν εντελώς άγνωστων αγίων.

Το όνομα του αγίου κατά κανόνα δηλώνεται στην παράσταση της σφραγίδας με κατακόρυφη επιγραφή δεξιά και αριστερά του εικονιζομένου. Ως προς τους τρόπους εικονογράφησης, ισχύει και εδώ το ότι στις σφραγίδες γίνεται πολλές φορές απομί-

μηση εικονογραφικών τύπων που παρουσιάζονται είτε στη μεγάλη ζωγραφική (τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, εικόνες), είτε στις μικρογραφίες, δηλ. τις εικονογραφήσεις των χειρογράφων. Συχνά, ιδίως από τα χρόνια της Μακεδονικής δυναστείας κι έπειτα, συναντάμε ποικιλία τύπων του ίδιου αγίου. Λόγου χάρη, ένας στρατιωτικός ἀγιος όπως ο ἀγιος Γεώργιος μπορεί να εμφανίζεται όρθιος ολόσωμος κρατώντας ασπίδα και δόρυ, ή ασπίδα και σπαθί υψωμένο, ή και πάλι ένοπλος αλλά σε προτομή (μπούστο), ή σπανιότερα έφιππος. Ο συνηθέστερος, πάντως, τρόπος παρουσίασης όχι μόνο των αγίων αλλά κάθε εικονιζόμενου προσώπου είναι σε προτομή, με δεύτερο πιο συνηθισμένο τρόπο τον ολόσωμο κατ' ενώπιον. Και στην εικονογράφηση των αγίων μπορεί να διακρίνει κανείς ορισμένες προτιμήσεις ανάλογα με την εποχή. Για παράδειγμα, ο ἀγιος Στέφανος φαίνεται να είχε γίνει μόδα

το 10ο αι., ενώ η προτομή (ή μάλλον το μισό σώμα κατ' ενώπιον) του Αρχάγγελου Μιχαήλ με τα φτερά απλωμένα και με απεικόνιση πολλών λεπτομερειών συνθίζεται στα μέσα του 11ου αι.

Σταυρός.

Μολονότι δεν ανήκει στην κατηγορία της προσωπογραφικής εικονογράφησης ή αλλά της ανεικονικής διακόσμησης, ο σταυρός αποτελεί σημαντικό θρησκευτικό εικονογραφικό θέμα. Η καταγωγή του ως εικονογραφικού θέματος είναι εικονομαχική, αλλά επιβιώνει της Εικονομαχίας και ακμάζει στα χρόνια της Μακεδονικής δυναστείας, από τα μέσα του 9ου ώς τον 11ο αι. Εκτός από το συνηθισμένο τύπο του σταυρού, στις σφραγίδες συναντάμε συχνά δύο ακόμη τύπους: α) το διπλό ή πατριαρχικό, που έχει μια δεύτερη μικρότερη οριζόντια κεραία λίγο ψηλότερα από την πρώτη (εικ. 25), και β) το λεγόμενο σταυρό *potent*,

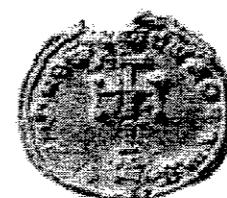
Εικόνα 25

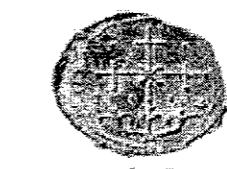
Εικόνα 25

που έχει μικρές απολήξεις στο πάνω άκρο της κάθετης και στα άκρα της οριζόντιας κεραίας, κάθετες αντίστοιχα προς τις κεραίες αυτές (εικ. 26). Κατά κανόνα ο σταυρός παρουσιάζεται πάνω σε βαθμίδες (σχεδόν πάντα τρεις), ενώ πολύ συχνά από τη βάση του δεξιά κι αριστερά εκφύονται διακοσμητικές φυτικές εκβλαστήσεις, κάποτε σχετικά πλούσιες. Καμιά φορά από το σημείο τομής των κεραιών εκφύονται μικρές ακτίνες σε σχήμα Χ (εικ. 27).

Από την άποψη της χρονολογησης, ο σταυρός *potent* συνηθίζεται μεχρι τα μέσα του 10ου αι. και είναι παλιότερος από τον πατριαρχικό σταυρό. Οι φυτικές εκβλαστήσεις ανήκουν κυρίως στον 10ο αι., ενώ όταν είναι μακρές και σχεδόν περιβάλλουν το σταυρό δεξιά και αριστερά χρονολογούνται στον 11ο αι.

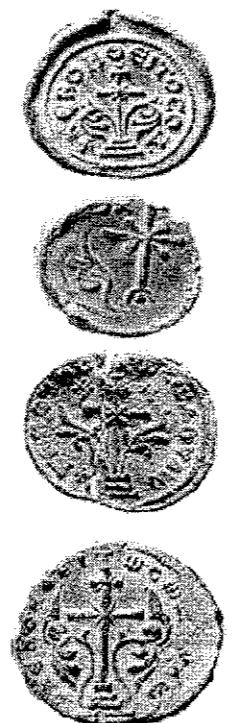
Εικόνα 26

Εικόνα 26

Εικόνα 27a

Εικόνα 27β

2. Μη θρησκευτική εικονογράφηση

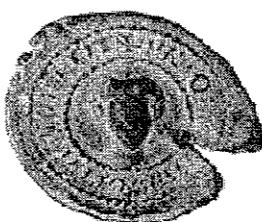
Τα μη θρησκευτικά θέματα έπαιζαν πάντα δευτερεύοντα ρόλο στην εικονογράφηση των βυζαντινών σφραγίδων, μολονότι ούτε η Εικονομαχία είχε απαγορέψει ή περιορίσει, τουλάχιστον επίσημα, τη χρήση τους. Από θεματολογική άποψη θα μπορούσαμε να ξεχωρίσουμε τρεις εικονογραφικές κατηγορίες: ανθρώπινα πορτραίτα, παραστάσεις αετών, παραστάσεις άλλων ζώων.

Πορτραίτα.

Πορτραίτα λαϊκών σε πλάγια όψη (προφύλ), κατά τα αρχαία και ρωμαϊκά πρότυπα, είναι εξαιρετικά σπάνια στη βυζαντινή τέχνη μετά τον 6ο αι., αλλά εμφανίζονται σε μερικές σφραγίδες του 10ου και 11ου αι. Είναι πολύ πιθανό ότι οι καλλιτέχνες που χάραξαν τις σφραγίδες αυτές μιμού-

Εικόνα 27γ

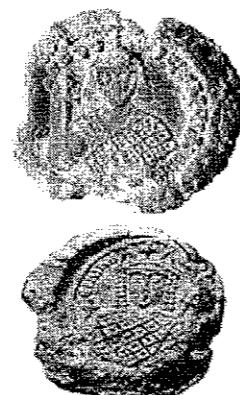
Εικόνα 28

νταν συνειδητά αυτά τα αρχαία πρότυπα αντιγράφοντας πορτραίτα από αρχαία ή ρωμαϊκά νομίσματα ή κοσμήματα (σφραγιδολίθους, δακτυλιολίθους, μενταγιόν κ.τ.π.). Σπάνια είναι επίσης και τα πορτραίτα κατ' ενώπιον (en face) (εικ. 28). Όσα υπάρχουν είναι σχεδόν αποκλειστικά εικόνες του αυτοκράτορα (ή της αυτοκράτειρας) ή μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας με υψηλά αξιώματα, όπως συναυτοκράτορες, καίσαρες, δεσπότες κτλ. (εικ. 29). Οι σφραγίδες που παρουσιάζουν αυτές τις εικόνες είναι είτε σφραγίδες των ίδιων των αυτοκρατόρων ή των υψηλών αξιωματούχων, είτε εκδίδονται από κρατικούς λειτουργούς που ασκούν συγκεκριμένη κρατική εξουσία ή/ και εκπροσωπούν τον αυτοκράτορα.

Επειδή το πρόσωπο του αυτοκράτορα είναι ιδιαίτερα σεβαστό και θεωρείται ιερό, η απεικόνισή του συνήθως ακολουθεί ορισμένους τυπικούς κανόνες

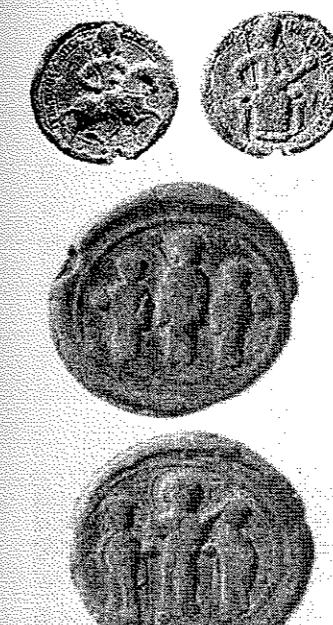

Εικόνα 29

Εικόνα 30

που τον παρουσιάζουν σε κάποιους καθιερωμένους τύπους. Έτσι, σχεδόν πάντοτε η εικόνα του ηγεμόνα στις σφραγίδες μιμείται την αντίστοιχη εικόνα των νομισμάτων ή είναι απολύτως όμοια με αυτήν, καθώς στα νομίσματα έχουμε την κατεξοχήν επίσημη αυτοκρατορική εικόνα. Ο αυτοκράτορας παρουσιάζεται πάντοτε κατ' ενώπιον, όρθιος, ολόσωμος ή σε προτομή. Στο κεφάλι φέρει στέμμα που στην κορυφή έχει σταυρό, ενώ φοράει τη χλαμύδα ή το λάρο, των οποίων γίνεται προσπάθεια να αποδοθεί η πλούσια διακόσμηση. Στα χέρια κρατάει διάφορα σύμβολα της αυτοκρατορικής εξουσίας, δηλ. το σκήπτρο, το λάβαρο ή το σταυρό, τη σφαίρα με το σταυρό, κ.ά. (εικ. 30). Σε πολύ λίγες περιπτώσεις υπάρχουν αποκλίσεις από αυτή την απεικόνιση, οπότε έχουμε, π.χ., παράσταση του αυτοκράτορα που τον στέφει ο Χριστός ή η Παναγία, ή παράσταση του αυτοκράτορα

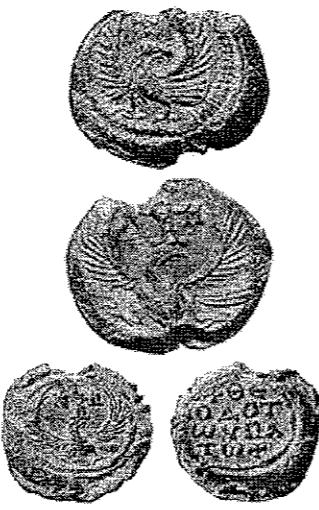

Εικόνα 31

ως στρατιωτικού (εικ. 31). Στις αντίστοιχες σφραγίδες των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας ως ηγεμόνων ή υψηλών αξιωματούχων η απεικόνιση του προσώπου γίνεται με παρόμοιο τρόπο, αλλά ταυτόχρονα καταβάλλεται προσπάθεια να υπάρχει κάποια διαφοροποίηση στα επιμέρους (π.χ. διαφορετικό στέμμα, διαφορετικό σκήπτρο κτλ.).

Αετοί (εικ. 32)

Ο αετός ήταν κατά παράδοση για τους Ρωμαίους σύμβολο της νίκης, αλλά στις βυζαντινές σφραγίδες δεν φαίνεται να χρησιμοποιείται με αυτή την έννοια, ή τουλάχιστον κάτι τέτοιο δεν γίνεται αμέσως φανερό. Γεγονός παραμένει ότι σημαντικός αριθμός σφραγίδων του 6ου και του 7ου αι. παρουσιάζουν την εικόνα του αετού. Στις παραστάσεις αυτές ο αετός εικονίζεται με τα φτερά υψωμένα, συχνά με ένα αστέρι πάνω από το κεφάλι του. Είναι δυνατό ο αετός να κα-

Εικόνα 32

ταλαμβάνει όλη την πλευρά, ή μόνο μέρος της και να συνδυάζεται με επιγραφή ή με ένα μονόγραμμα.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η παράσταση του αετού στις βυζαντινές σφραγίδες έχει συμβολικό χαρακτήρα, αλλά το ακριβές νόημα του συμβολισμού αυτού μας διαφεύγει. Κατά μία άποψη (Ν. Οικονομίδης) ο αετός πιθανόν να ήταν σύμβολο αναγέννησης ή να τον θεωρούσαν αποτροπαϊκό μέσο.

Άλλα ζώα (εικ. 33).

Εκτός από τους αετούς στις σφραγίδες συναντάμε πολλά και διαφορετικά ζώα, αν και γενικά τις σφραγίδες αυτού του είδους δεν τις συναντάμε σε μεγάλους αριθμούς. Το εικονογραφικό ρεπερτόριο περιλαμβάνει τόσο ζώα πραγματικά (λιοντάρια, λύκους, αρκούδες, όλογα, ελάφια, ελέφαντες, σκύλους, ακόμη και φίδια και πουλιά, πάπιες και παγώνια), είτε φανταστικά, όπως γρύ-

Εικόνα 33

πες, γρύλοντς, πήγασους, σφίγγες και δράκοντες. Για ορισμένες από τις παραστάσεις αυτές είναι φανερό ότι πηγή έμπνευσης είναι και πάλι κάποια αρχαία ή ρωμαϊκά πρότυπα: ο βυζαντινός χοράκτης της σφραγίδας φαίνεται να έχει μπροστά του κάποιο νόμισμα ή άλλο αντικείμενο, του οποίου την εικόνα αντιγράφει. Από άποψη χρονολογική δεν υπάρχει κάποια συγκεκριμένη εποχή κατά την οποία εμφανίζονται οι παραστάσεις των ζώων στις σφραγίδες, αλλά είναι περισσότερο συχνές στην πρώιμη και τη μέση περίοδο, καθώς τις συναντάμε από τον 6ο/7ο ώς και τον 11ο αι.

3. Διακοσμητικά σχέδια

Τα διακοσμητικά σχέδια που εμφανίζονται στις σφραγίδες έχουν μεγάλη ποικιλία και δείχνουν πολλές φορές σημαντική καλλιτεχνική ποιότητα, τόσο στη

σύλληψη όσο και στην κατασκευή. Έτσι συναντάμε σφραγίδες με περίπλοκα διακοσμητικά φυτικά σχέδια, φυλλώματα, ρόδακες, ανθέμια και τα παρόμοια, ενώ σε άλλες υπάρχουν γραμμικά σχέδια, καμιά φορά μαγικού ή αποτροπαϊκού χαρακτήρα, όπως η πεντάλφα.

Εδώ όμως περισσότερο μας ενδιαφέρουν εκείνα τα δευτερεύοντα σχέδια που μπορούν να μας δώσουν κάποιες ενδείξεις για τη χρονολόγηση των σφραγίδων.

Περιθώρια.

Στις πρώιμες σφραγίδες είναι δυνατόν να μην υπάρχει κανένα διακοσμητικό περιθώριο γύρω από το πεδίο. Αν υπάρχει τέτοιο περιθώριο, τότε μπορεί να πάρει τρεις ή τέσσερις χαρακτηριστικές μορφές:

a. Κύκλος με τη μορφή στεφανιού από φύλλα. Εμφανίζεται τον 6ο αι. και σταματά το πρώτο μισό του 9ου αι. Αρχικά το στε-

φάνι ήταν αρκετά παχύ, αλλά όσο προχωράμε χρονολογικά γίνεται λεπτότερο. Στο τέλος καταλήγει να μοιάζει με μια σειρά γωνιωδών αγκυλών, σαν ψαροκόκκαλο (>>>) (εικ. 34).

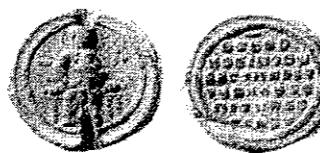
β. Κύκλος με τη μορφή συνεχούς γραμμής (εικ. 35). Εμφανίζεται σποραδικά από τα μέσα του 7ου ως το τέλος του 13ου αι. Από το τέλος του 11ου ως τις αρχές του 13ου αι. συναντάμε τέτοιο περιθώριο με συνεχή γραμμή που είναι αρκετά παχιά.

γ1. Κύκλος από κουκκίδες (εικ. 36). Είναι ο πιο συνηθισμένος τόπος περιθωρίου και παρουσιάζεται από τα μέσα του 8ου ως τον 15ο αι. Καμιά φορά, από τα τέλη του 11ου ως τον 14ο αι., οι κουκκίδες τοποθετούνται τόσο πολύ κοντά η μία στην άλλη ώστε μοιάζουν με συνεχή γραμμή.

γ2. Παραλλαγές του κύκλου από κουκκίδες (εικ. 37). Στην περίοδο από τα μέσα του 9ου ως τα μέσα του 10ου αι. παρουσιάζονται καμιά φορά ορισμένες πιο

Εικόνα 34

Εικόνα 35

πολύπλοκες παραλλαγές του κοκκιδωτού κύκλου. Έτσι μπορούμε να δούμε διπλούς ή ακόμη και τριπλούς κοκκιδωτούς κύκλους, ή ένα κύκλο από σφαιρίδια που τον περιβάλλουν δύο ομόκεντροι κοκκιδωτοί κύκλοι, κ.ά.

Εικόνα 36α

Δευτερεύοντα σχέδια.

Τις περισσότερες φορές τα δευτερεύοντα διακοσμητικά σχέδια έχουν ως βάση το σταυρό, συνοδευόμενο από γραμμές, κουκκίδες ή σφαιρίδια. Έτσι σε πρώιμες σφραγίδες μπορεί να υπάρχει στην αρχή ή/και στο τέλος της επιγραφής, άλλοτε σε ξεχωριστή γραμμή και άλλοτε όχι, ένας σταυρός είτε μόνος του είτε ανάμεσα σε δύο σφαιρίδια (εικ. 38α), ενώ στο πρώτο μισό του 8ου αι. ο σταυρός μπορεί να είναι, αντί για σφαιρίδια, ανάμεσα σε δύο φύλλα ή ελικοειδείς βλαστούς (εικ. 38β, γ). Ένας απλός σταυρός σε ξεχωριστή γραμμή στην αρχή της επιγραφής συνηθίζεται επίσης από

Εικόνα 37

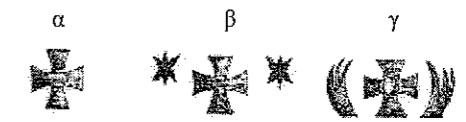

Εικόνα 38β

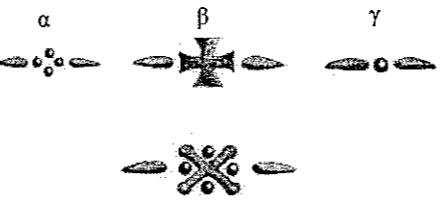

Εικόνα 38γ

το πρώτο μισό του 11ου αι. ώς το τέλος του 13ου. Από τις αρχές του 11ου ώς το δεύτερο μισό του 12ου αι. εμφανίζονται πολύ συχνά διακοσμήσεις που αποτελούνται: α) Είτε από ένα σταυρό ανάμεσα σε δύο σφαιρίδια ή ανάμεσα σε δύο μικρές οριζόντιες γραμμές. Καμιά φορά ο ίδιος ο σταυρός σχηματίζεται από κουκκίδες (εικ. 39α, β). β) Είτε από ένα σφαιρίδιο ανάμεσα σε δύο γραμμές (εικ. 39γ). γ) Είτε από ένα X με κουκκίδες στις τέσσερις γωνίες, με δύο γραμμές δεξιά κι αριστερά (εικ. 39δ).

Εικόνα 38

Εικόνα 39

Τον 9ο, 10ο και 11ο αι., τέλος συναντάμε επίσης διακοσμητικές γραμμές αποτελούμενες από σφαιρίδια στη σειρά, ή από μικρούς σταυρούς ή από ρόδακες, αλλά τα σχέδια αυτά δεν μπορούν να τοποθετηθούν σε στενότερα χρονολογικά πλαίσια.

γ. Μονογράμματα

Η χρήση των μονογραμμάτων στις σφραγίδες είναι πάρα πολύ συχνή, γι' αυτό η μελέτη τους είναι απαραίτητη, ιδιαίτερα επειδή συχνά παρέχουν το όνομα του κατόχου της σφραγίδας και, σπανιότερα, το αξίωμά του. Οι σημαντικότεροι τύποι μονογραμμάτων είναι οι παρακάτω.

1. Σταυρόσχημα μονογράμματα.

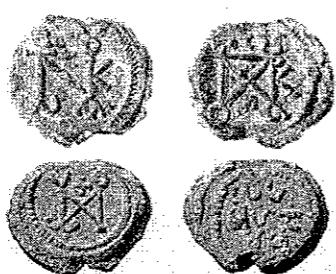
Είναι τα μονογράμματα εκείνα που, όπως λέει και το όνομά τους, έχουν τη λέξη διατεταγμένη στα τέσσερα άκρα ενός σταυρού (συχνά υπάρχει γράμμα και στη διασταύρωση των κεραιών του σταυρού). Εμφανίστηκαν τον 6ο αι. και κυριάρχησαν μέχρι το 10ο αι. (εικ. 40). Μια ειδική και πάρα πολύ συχνή κατηγορία των σταυρόσχημων μονογραμμάτων είναι τα μονογράμματα επικλήσεως, που επίσης εμφανίστηκαν τον 6ο αι. αλλά κυριάρχησαν την εποχή της Εικονομαχίας και παρέμειναν εν χρήσει μέχρι τον 11ο αι. Πριν από την Εικονομαχία είναι πολύ συχνά σε σφραγίδες με παράσταση αετού. Τα μονογράμματα αυτά αναλύονται στη φράση "Θεοτόκε βοήθει" ή "Κύριε βοήθει". Αργότερα στις τέσσερις γωνίες του σταυρόσχημου μονογράμ-

Εικόνα 40

Εικόνα 41

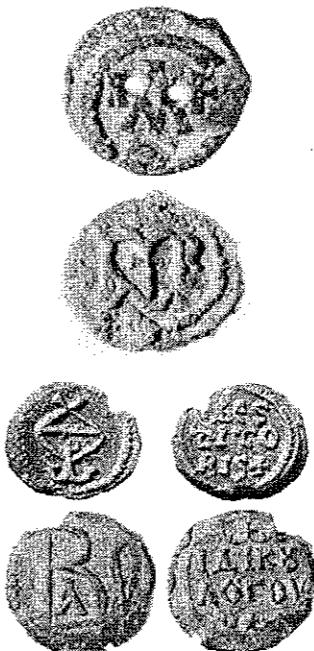
Εικόνα 42

ματος αναγράφεται η φράση "τῷ δούλῳ σου" (τον 8ο αι.) ή "τῷ σῷ δούλῳ" (από τον 8ο αι. και μετά). Τα πρώιμα σταυρόσχημα μονογράμματα (бон 7ου αι.) έχουν τα γράμματα πολύ κοντά στο κέντρο, ενώ αργότερα, ιδίως τον 9ο και 10ο αι., οι γραμμές γίνονται επιμήκεις και τα γράμματα μικρά (εικ. 41). Οι βασικοί τύποι σταυρόσχημων μονογραμμάτων επικλήσεως είναι οι υπ' αριθμ. II, V και VIII στην κατάταξη του Laurent.

2. Κιβωτιόσχημα (Block) μονογράμματα (εικ. 42).

Όνομάζουμε έτσι τα μονογράμματα εκείνα στα οποία η διάταξη των γραμμάτων είναι γύρω από ένα κεντρικό τετράγωνο. Κυριαρχούν στις πολύ πρώιμες σφραγίδες, είναι δηλ. εν χρήσει κυρίως ανάμεσα στον 4ο και τον 6ο αι.

3. Ποικήλα μονογράμματα (εικ. 43).

Εικόνα 43

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνουμε τα μονογράμματα εκείνα που δεν εμπίπτουν στις δύο προηγούμενες κατηγορίες. Συχνά έχουν σχήμα περισσότερο πολύπλοκο και η μορφή τους μπορεί να είναι ρομβοειδής, ή ελικοειδής, ή ακτινωτή κ.ο.κ. Εμφανίζονται με αρκετή συχνότητα στις μεταγενέστερες σφραγίδες, με άλλα λόγια μετά τον 13ο αι.

Η ανάλυση ενός μονογράμματος όλλοτε είναι απλή, άλλοτε όμως δεν είναι καθόλου προφανής. Αυτό οφείλεται στο ότι κατά κανόνα κάθε γράμμα πρέπει να χρησιμοποιηθεί περισσότερες από μία φορές για να σχηματιστεί το όνομα που κρύβει το μονόγραμμα, και κατά δεύτερο λόγο διότι ορισμένες φορές το μονόγραμμα κρύβει όχι μόνο ένα όνομα αλλά μία φράση (π.χ. το ό-

νομα και τον τίτλο του κατόχου της σφραγίδας). Σε ορισμένες περιπτώσεις πάλι τη λόση μας τη δίνει η ίδια η σφραγίδα, καθώς έχει το μονόγραμμα από τη μια μεριά και το όνομα ή τη φράση αναλυμένα από την άλλη. Στις δημοσιεύσεις των μεγάλων συλλογών σφραγίδων (Zacos, Laurent κτλ.) περιλαμβάνονται και αναλύσεις μεγάλου αριθμού μονογραμμάτων που χρησιμεύουν ως οδηγός και βιοήθημα για τους μελετητές.

* * *

δ. Επιγραφές και Γλώσσα.

Στο τμήμα αυτό θα αναφερθούμε στο επιγραφικό περιεχόμενο των μολυβδοβούλων, το οποίο παρέχει τις ουσιαστικές πληροφορίες που μας δίνουν οι σφραγίδες. Παρέχει επίσης και τα πιο αξιόπιστα κριτήρια για τη χρονολόγησή τους.

1. Επιγραφικό περιεχόμενο.

Η επιγραφή μιας σφραγίδας είναι το σημαντικότερο στοιχείο της. Το περιεχόμενο της επιγραφής ποικίλλει, και μπορεί να είναι από ένα όνομα μέχρι μια μακροσκελής φράση. Οι πρώιμες σφραγίδες, του 6ου και του 7ου αι., συχνά περιορίζονται στην αναγραφή μόνο του ονόματος ή και του πατρωνύμου του κατόχου. Άλλες όμως εκτός από το όνομα περιλαμβάνουν και τον τίτλο ή/και το αξίωμά του, οπότε στις περιπτώσεις αυτές πληροφορούμαστε την κοινωνική του θέση και τη θέση του στη διοικητική ή εκκλησιαστική ιεραρχία. Από τον 8ο αι. και μετά, με τη γενίκευση της χρήσης των σφραγίδων, οι επιγραφές τους εγκαταλείπουν την προηγούμενη λακωνικότητά τους και γίνονται περισσότερο επεξηγηματικές: οι ιδιοκτήτες τους προσπαθούν να

περιλάβουν στη σφραγίδα τους όσο περισσότερους μπορούν από τους τίτλους τους και τα αξιώματά τους.

Καθώς αυτοί οι τίτλοι και τα αξιώματα αφορούν την κοινωνική και διοικητική διαίρεση της αυτοκρατορίας, οι πληροφορίες αυτές είναι ιδιαίτερα σημαντικές.

Η παράθεση του ονόματος, των τίτλων και των αξιωμάτων γίνεται σχεδόν πάντοτε με μια καθιερωμένη σειρά:

Πρώτα η επίκληση, αν υπάρχει (*Θεοτόκε βοήθει ἡ Κύριε βοήθει*).

Κατόπιν το όνομα σε δοτική πτώση. (Προσοχή: σε πολλές πρώιμες σφραγίδες δεν γίνεται σύνδεση της επικλήσεως στον εμπροσθότυπο με το όνομα του κατόχου στον οπισθότυπο, οπότε έχουμε από τη μια την επίκληση, ως απλή ευχή, και από την άλλη το όνομα του ιδιοκτήτη σε πτώση γενική, με την έννοια "(σφραγίς) του δείνα". Μια τέτοια σύνταξη είναι δείγμα πρωτότητας της σφραγίδας). Ακολουθούν:

Ο τιμητικός τίτλος. Αν υπάρχουν περισσότεροι από ένας, τότε σχεδόν πάντοτε παρατίθενται κατά φθίνουσα σειρά σπουδαιότητας, δηλ. πρώτα οι πιο σπουδαίοι (με εξαίρεση τους τίτλους Ανθύπατος-Πατρίκιος που εναλλάσσονται). Συνήθως δεν αναφέρονται οι τίτλοι που είναι χαμηλότερα από τον Πρωτοσπαθάριο. Έπειτα ακολουθούν κάποιοι συμπληρωματικοί τίτλοι, όπως επί των οικιακών, επί του χρυσοτρικλίνου κτλ.

Στη συνέχεια έρχονται τα αξιώματα, με την εξής σειρά: πρώτα εκείνα που κατείχε κανείς ισοβίως χωρίς να τα ασκεί (υπενθύμιση: τα αξιώματα στο Βυζάντιο μπορούσαν να αγοραστούν), κατόπιν εκείνα τα αξιώματα που πραγματικά είχε ασκήσει, σε αύξουσα σειρά σπουδαιότητας, δηλαδή πρώτα τα λιγότερο σπουδαία. Τελευταίο ερχόταν εκείνο που ασκούσε τη στιγμή που εκδόθηκε η σφραγίδα.

Στο τέλος ερχόταν το όνομα της επαρχίας, αν υπήρχε (επειδή ακριβώς μπορούσε να συνδέεται με το αξιώμα που πράγματι ασκούσε ο κάτοχος της σφραγίδας).

Το οικογενειακό όνομα. Είναι το μόνο στοιχείο που μπορεί να βρίσκεται μετά το όνομα της επαρχίας. (Σημείωση για την ανασύνθεση της επιγραφής: οι γραμμές ήταν σχεδόν πάντοτε γεμάτες, χωρίς κενά).

Υπήρχε μία κατηγορία σφραγίδων για τις οπίσι οι κανόνες αυτοί δεν ίσχυαν, δηλ. οι σφραγίδες με έμμετρες επιγραφές. Οι σφραγίδες αυτές κάνουν την εμφάνισή τους στις αρχές του 11ου αι. και γίνονται πολύ δημοφιλείς στην υψηλή κοινωνία της εποχής των Κομνηνών (τέλος 11ου-12ος αι.). Αποτελούσαν πιθανόν μια νεωτεριστική αντίδραση προς την παραδοσιακή διάταξη της επιγραφής που είχε πια εντελώς τυποποιηθεί. Η

έμμετρη επιγραφή είναι ένα ποίημα, τις περισσότερες φορές φτιαγμένο από τον ίδιο τον κάτοχο της σφραγίδας, στο οποίο αναφέρονται το όνομα, το ή τα αξιώματα και οι οικογενειακοί του δεσμοί. Μολονότι το μήκος του ποιήματος μπορεί να φτάνει ακόμη και τις πέντε γραμμές, ωστόσο η συνηθισμένη του έκταση είναι δύο γραμμές. Το μέτρο της επιγραφής είναι το μέτρο που χρησιμοποιούσαν για τα επιγράμματα, δηλ. το *ιαμβικό τρίμετρο*. Αυτό σημαίνει ότι στην πράξη έχουμε δύο δωδεκασύλλαβους στίχους, που αποτελούνται από δύο ημιστίχια με $5 + 7$ ή $7 + 5$ συλλαβές ο καθένας. Στην τελευταία λέξη ο τόνος πρέπει πάντοτε να πέφτει στην παραλήγουσα. [Παραδείγματα: Σφραγίς γραμμάτων Ἀδριανοῦ στρατηγέτου (Seyrig ap. 132) Οὖπερ σφραγίς πέφυκα φυλάττοις Λόγε/κουροπαλάτην Ῥωμανὸν πιστὸν λάτριν (Seyrig ap. 25)]

Μια ειδική κατηγορία σφραγίδων, που κατά κανόνα έχουν έμμετρες επιγραφές, είναι οι λεγόμενες *ανώνυμες σφραγίδες* (διαφορετικές βέβαια από τις ανώνυμες σφραγίδες που έχουν μόνο εικονογράφηση και καθόλου επιγραφή) οι οποίες κάνουν την εμφάνισή τους ανάμεσα στο 10ο και το 12ο αι. Οι σφραγίδες αυτές δεν αποκαλύπτουν το όνομα του κατόχου τους: αντίθετα παρακινούν, συνήθως με στίχους, τον παραλήπτη να διαβάσει την επιστολή ή το έγγραφο προκειμένου να διαπιστώσει την ταυτότητα του αποστολέα. Παράδειγμα: 1. Έπιγραφή δείκνυσιν ή σφραγίς τίνος

(Seyrig ap. 378). 2. Οὖ σφραγίς είμι τὴν γραφὴν βλέπων νόει (Μακρή ap. 439). Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ένα μέρος τουλάχιστον από αυτές τις σφραγίδες μπορεί να προέρχεται από βουλλωτήρια που χρησιμοποιούσαν γραφείς που αναλάμβαναν, έναντι αμοιβής, να γράψουν μια επιστολή για λογαριασμό κάποιου που ήταν αναλφάβητος.

2. Γλώσσα.

Στη συντριπτική τους πλειονότητα οι επιγραφές των σφραγίδων είναι στην ελληνική γλώσσα, αλλά τα ελληνικά δεν ήταν η μοναδική γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε. Την εποχή που επίσημη γλώσσα του κράτους ήταν τα λατινικά, δηλ. τον 5ο, τον 6ο και τις αρχές του 7ου αι., πολλές σφραγίδες είχαν επιγραφές στα λατινικά, ή μάλλον και στα λατινικά. Αυτές που είχαν μόνο λατινική επιγραφή δεν είναι πολλές, και όσες υπάρχουν, τουλάχιστον στο ανατολικό κράτος ή που έχουν έλληνες κατόχους, δείχνουν ότι η επιλογή των λατινικών γίνεται είτε για λόγους κοινωνικού κύρους είτε για λόγους επαγγελματικούς: πρόκειται για ανθρώπους που βρίσκονται μέσα σ' ένα περιβάλλον όπου πρέπει να δείχνουν "Λατίνοι".

Η συνηθέστερη περίπτωση είναι εκείνη που η μία πλευρά της σφραγίδας έχει την επιγραφή στα ελληνικά και η άλλη στα λατινικά. Για παράδειγμα, το όνομα του κατόχου να είναι γραμμένο στα ελληνικά από τη μία πλευρά και στα λατινικά από την άλλη. Υπάρχει περίπτωση μια λέξη να είναι γραμμένη στα λατινικά (δηλ. με λατινικούς χαρακτήρες) αλλά να έχει τις καταλήξεις των ελληνικών πτώσεων. Συχνά στη μία πλευρά γράφεται το όνομα του κατόχου στα ελληνικά και στην άλλη το αξιώμα του στα λατινικά. Υπάρχουν ακόμη περιπτώσεις που ελληνικές φράσεις γράφονται με ανάμεικτα ελληνικά και λατινικά στοιχεία. Από τον 7ο αι. και μετά, όμως, με τον πλήρη εξελληνισμό του κράτους και την απομάκρυνση των δυτικών επαρχιών, τα λατινικά εξαφανίζονται τελείως από τις σφραγίδες. Εξαίρεση αποτελούν μόνο οι σφραγίδες των αυτοκρατόρων, στις οποίες -όπως και στα νομίσματά τους- χρησιμοποιούνται λατινικοί χαρακτήρες μέχρι και τον 11ο αι.

Εκτός από τα λατινικά, στις σφραγίδες χρησιμοποιήθηκαν και ορισμένες ανατολικές γλώσσες, όπως αρμενικά και ιδίως αραβικά, πράγμα που σχετίζεται με τη γεωγραφική εξάπλωση του κράτους τον 10ο και 11ο αι. Τότε περιελήφθησαν στα εδάφη της αυτοκρατορίας χριστιανικοί πληθυσμοί (Ιβηρες, Αρμένιοι, Άραβες),

που όμως δεν μιλούσαν ελληνικά. Έτσι στις σφραγίδες τους χρησιμοποίησαν, εκτός από τα ελληνικά, και την ντόπια γλώσσα. Το γεγονός είναι αρκετά σημαντικό κυρίως σε σχέση με τα αραβικά, διότι δείχνει την ύπαρξη από τη μια χριστιανών Αράβων, και από την άλλη μωαμεθανών Αράβων, που ήταν στην υπηρεσία της αυτοκρατορίας.

Από την άποψη του συντακτικού και της γραμματικής, ο κάτοχος της σφραγίδας μπορεί να αναφέρεται είτε στην ονομαστική, είτε στη γενική, είτε στη δοτική πτώση. Κατά κανόνα, με ελάχιστες εξαιρέσεις, την ονομαστική πτώση χρησιμοποιούν μόνο οι σφραγίδες των αυτοκρατόρων και των πατριαρχών. Αυτό γίνεται διότι ο αυτοκράτορας (και κατ' επέκταση και ο πατριάρχης) χρησιμοποιεί πάντοτε τον επίσημο τίτλο του (*intitulatio*) με τυπικό τρόπο. Στις άλλες σφραγίδες, όπως ήδη αναφέρθηκε, την πρώιμη εποχή αναφέρεται το όνομα του κατόχου σε γενική πτώση, για να δείξει τον ιδιοκτήτη της σφραγίδας. Όταν μάλιστα η θρησκεία και η θρησκευτική ευσέβεια εξαπλώνονται σε όλους τους τομείς της ζωής, στο όνομα του κατόχου προστίθενται και ορισμένες τυπικές φράσεις, όπως "δούλου της Θεοτόκου" ή "δούλου του σταυρού". Η γενική πτώση του ονόματος του κατόχου διατηρείται ακόμη κι όταν εισάγεται η επίκληση "Θεοτόκε βοήθει" ή "Κύριε βοήθει",

μολονότι συντακτικά το όνομα έπρεπε να μπει σε δοτική πτώση. Αυτό συμβαίνει διότι οι δύο όψεις της σφραγίδας δεν θεωρούνται ακόμη ως ενιαίο σύνολο, και η επίκληση θεωρείται ανεξάρτητα, είτε ως ευχή είτε ως δήλωση δογματικών φρονημάτων. Όταν με την πάροδο του χρόνου συμβεί αυτή η ενιαία θεώρηση, τότε έχουμε πια το όνομα του κατόχου και όλους τους προσδιορισμούς του (τίτλους, αξιώματα, οικογενειακό όνομα) σε δοτική πτώση.

Πρέπει, τέλος, να έχουμε υπόψη κατά την προσπάθεια ανάγνωσης της επιγραφής, ότι είναι δυνατόν, και πολύ συχνά συμβαίνει, να υπάρχουν ορθογραφικά λάθη που μπορεί να οφείλονται είτε σε σφάλμα του χαράκτη, είτε σε άλλους λόγους όπως π.χ. στην προφορά. Λόγου χάρη, πριν από το 10ο αι. δεν είναι σπάνια η εναλλαγή ανάμεσα στο οι και το υ (πράγμα που αποτελεί και στοιχείο χρονολόγησης μιας σφραγίδας). Από την άλλη μεριά οι έμμετρες κυρίως σφραγίδες χρησιμοποιούν μια πιο εκλεπτυσμένη, καμιά φορά λόγια, γλώσσα με λεξιλόγιο που μπορεί να είναι ακόμη και ομηρικό.

Το γεγονός ότι μέσα από τις σφραγίδες μπορούμε να παρακολουθήσουμε όλες τις βαθμίδες της διοικητικής, στρατιωτικής και εκκλησιαστικής ιεραρχίας είναι σημαντικό και από μία άλλη άποψη: η ύπαρξη τόσων

πολλών ανθρώπων που κατέχουν ένα βουλλωτήριο είναι ενδεικτική του βαθμού αλφαριθμητισμού που υπήρχε στο κράτος. Μολονότι είναι δυνατό να κατέχει ένα βουλλωτήριο κι ένας αναλφάβητος, ώστόσο κατά κανόνα θα πρέπει η κατοχή ενός βουλλωτηρίου και μιας σφραγίδας να είναι ενδεικτικά ενός εγγράμματου ανθρώπου. Αν μάλιστα σκεφτούμε ότι οι σφραγίδες των λαϊκών είναι πολύ περισσότερες από τις σφραγίδες των κληρικών και γενικά των εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων, τότε γίνεται φανερό ότι η μόρφωση δεν συνδέεται αποκλειστικά με μια σταδιοδρομία στην Εκκλησία. Αντίθετα στο Βυζάντιο έχουμε μια κατά βάση λαϊκή εκπαίδευση, τουλάχιστο μέχρι το τέλος του 11ου ή την αρχή του 12ου αι. Καθώς στην εκπαίδευση αυτή, έστω και στη στοιχειώδη της μορφή, συμμετέχουν ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού, στο Βυζάντιο υπάρχει ένας βαθμός αλφαριθμητισμού πολύ υψηλότερος από οποιοδήποτε σύγχρονό του δυτικό κράτος.

ε. Κριτήρια χρονολόγησης.

Τα επιγραφικά κριτήρια χρονολόγησης θεωρούνται ως τα πιο αξιόπιστα, εφόσον δεχτούμε ότι τα στοιχεία αυτά δεν επηρεάζονται από την κοινωνική θέση

του κατόχου της σφραγίδας, αλλά επηρεάζονταν από τη μόδα και τις προτιμήσεις που άλλαζαν από εποχή σε εποχή. Και μολονότι σε γενικές γραμμές τα κεφαλαία ελληνικά γράμματα που χρησιμοποιούνται στις σφραγίδες ελάχιστα άλλαζαν μορφή ανάμεσα στον 6ο και τον 15ο αι., εντούτοις υπάρχουν μικρές αλλαγές στις λεπτομέρειες που επιτρέπουν τη διατύπωση χρονολογικών παρατηρήσεων. Πάντως αφού θα έχουν ληφθεί υπόψη όλα τα κριτήρια χρονολόγησης, εκείνο που πρέπει να προσέχουμε σε τελευταία ανάλυση για τη διατύπωση μιας χρονολογικής πρότασης είναι η γενική εντύπωση που δημιουργεί η σφραγίδα.

1. Γενικά κριτήρια.

Τόνοι και πνεύματα κάνουν την εμφάνισή τους σε ορισμένες σφραγίδες από το τέλος του 11ου αι. και μετά, αλλά αποτελούν κριτήριο χρονολόγησης μόνο αν υπάρχουν και όχι αν δεν υπάρχουν.

Πολύ λεπτά γράμματα εμφανίζονται σε μερικές σφραγίδες του 10ου αι.

Πολύ μικρά γράμματα που τοποθετούνται κάτω από τα κανονικά ή σε συνένωση με αυτά εμφανίζονται στα μέσα του 13ου αι. και σποραδικά μέχρι το 15ο αι.

Συνενώσεις γραμμάτων στην ίδια γραμμή είναι

σπάνιες στις πρώιμες σφραγίδες (7ο, 8ο αι.), αλλά επανεμφανίζονται στο τέλος του 11ου αι. και χρησιμοποιούνται με όλο και μεγαλύτερη συχνότητα μέχρι το 15ο αι.

Γράμματα στο άνω μέρος της γραμμής (δηλ. με τη μορφή εκθέτη) εμφανίζονται σχεδόν μόνο τον 11ο αι.

Δεύτερος σταυρός στο τέλος της επιγραφής εμφανίζεται μόνο στο τέλος του 7ου και το πρώτο μισό του 8ου αι.

2. Συντομογραφίες.

Υπάρχουν τρεις τρόποι με τους οποίους γίνονται συντομογραφήσεις (σύμπτυξη, με χρήση συμβόλων, αποκοπή), αλλά μόνο ο τελευταίος είναι χρήσιμος ως χρονολογικό κριτήριο. Η σύμπτυξη [δηλ. παράλειψη γραμμάτων από το μέσον ορισμένων λέξεων και παράλληλη χρήση μιας γραμμής πάνω από τη συνεπτυγμένη λέξη]: π.χ. ΑΝΟC = AN(ΘΡΩΠ)ΟΣ χρησιμοποιείται ήδη κανονικά στη γραφή των χειρογράφων. Το ίδιο συμβαίνει και με τη χρήση ορισμένων συμβόλων, όπως A για το "πρωτο-" και R για το "βασιλικός". Συνεπώς δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι μέθοδοι αυτές έχουν κάποια ιδιαίτερη χρονολογική βαρύτητα για τη σιγιλλογραφία. Αντίθετα η αποκοπή (δηλ. παρά-

λειψη γραμμάτων από το τέλος ή τη μέση της λέξης), που γίνεται με διαφορετικό τρόπο και όχι σύμφωνα με τους κανόνες που ανέπτυξαν οι γραφείς των χειρογράφων, είναι χαρακτηριστική της σιγλλογραφίας (και ακόμη της νομισματικής και της επιγραφικής) και γι' αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία.

Η συντομογράφηση της μορφής αυτής δηλώνεται με τη χρήση ενός συντομογραφικού σημείουν, το οποίο έχει διαφορετική μορφή ανάλογα με την εποχή:

Λατινικό s : χρησιμοποιείται τον 6ο αι.

Μεγάλο κόμμα στο μέσο του ύψους της γραμμής: χρησιμοποιείται τον 7ο και τον 8ο αι.

Ευθεία γραμμή που κόβει λοξά το προηγούμενο γράμμα: τη συναντάμε από τον 6ο ώς τον 8ο αι.

Λατινικό κεφαλαίο S με μεγάλη επιμήκυνση: χρησιμοποιείται τον 9ο αι., αν και σποραδικά χρησιμοποιήθηκε τον 7ο και τον 8ο αι.

Σημάδια που μοιάζουν με τόνους (οξείες ή βαρείες) ή μικρά κόμματα: χρησιμοποιήθηκαν όταν δεν υπήρχε αρκετός χώρος ήδη τον 7ο και τον 8ο αι. Άλλα αποτελούν τα χαρακτηριστικά συντομογραφικά σημάδια στο τέλος του 9ου και το 10ο αι., συνήθως τοποθετημένα στο μέσο του ύψους της γραμμής. Στην αρχή του 11ου αι. γίνονται ακόμη μικρότερα και μοιάζουν με τελείες, αλλά αργότερα μεγαλώνουν και πάλι.

Κόμμα: είναι το συντομογραφικό σημάδι που επικρατεί από το δεύτερο μισό του 11ου αι. και μετά. Καμιά φορά τοποθετείται κάτω (και όχι δίπλα) από το πρηγούμενο γράμμα.

3. Μορφή των γραμμάτων.

Όπως ήδη ειπώθηκε τα κεφαλαία ελληνικά γράμματα που χρησιμοποιούνται στις σφραγίδες δεν υπέστησαν ουσιαστικές αλλαγές. Οι σημαντικότερες μικρο-αλλαγές που επήλθαν κατά τις διάφορες εποχές στα πιο συχνά απαντώμενα γράμματα περιγράφονται παρακάτω, χωρίς να παραθέτουμε τις διάφορες μορφές των γραμμάτων από τις οποίες δεν μπορούν να εξαχθούν χρονολογικά συμπεράσματα.

Γωνιώσεις (serifs): Τον 7ο αι. έχουν τη μορφή λοξών γραμμών με κλίση προς τα μέσα, ενώ τον 9ο και 10ο αι. είναι κάθετες.

A: Η οριζόντια γραμμή μπορεί σε όλες τις εποχές να είναι οριζόντια ή με κλίση προς τα πάνω αρχίζοντας από κάτω αριστερά. Σε μερικές πρώιμες σφραγίδες και τον 13ο αι. μπορεί να έχει αντίστροφη κλίση. Τον 7ο αι. έχουμε μερικές σφραγίδες με τεθλασμένη οριζόντια γραμμή, ενώ το 13ο αι. εμφανίζεται μια μικρή οριζόντια γραμμή στην κορυφή. Από το τέλος του 10ου ώς τις

αρχές του 13ου αι. η μία ή και οι δύο όρθιες γραμμές του Α σχεδιάζονται ως ελαφρές καμπύλες.

B: Στις αρχές του 9ου αι. προστίθενται γωνιώσεις στην κάθετη γραμμή του. Στα μέσα του 9ου αι. παίρνει τη μορφή του λατινικού R και παραμένει εν χρήσει μέχρι τα μέσα του 13ου αι. Ήδη όμως το κλειστό Β επανεμφανίζεται το 12ο αι. και επικρατεί τελικά.

A: Έχει τη μορφή απλού τριγώνου μέχρι τις αρχές του 8ου αι., και πάλι από τα μέσα του 11ου μέχρι το τέλος του 13ου αι. Στο ενδιάμεσο διάστημα (αρχές 8ου-μέσα 11ου αι.) επικρατεί η μορφή που έχει την οριζόντια γραμμή να προεξέχει από το τρίγωνο. Στα μέσα του 13ου αι. εμφανίζεται η μορφή με λοξή την οριζόντια γραμμή και με ένα οριζόντιο "καπέλλο".

E: Η μεσαία οριζόντια γραμμή εμφανίζεται μακρύτερη από τις άλλες στο δεύτερο μισό του 7ου ώς τις αρχές του 8ου αι., και πάλι το 14ο/15ο αι. Στην τελευταία αυτή περίοδο έχουμε και τη γραμμή αυτή κοντύτερη από τις άλλες δύο.

K: Ο τρόπος με τον οποίο τελειώνουν οι δύο λοξές γραμμές παρουσιάζει τις εξής διαφοροποιήσεις. Από τα μέσα του 9ου ώς το τέλος του 11ου αι. η πάνω λοξή γραμμή τελειώνει με μια κάθετη μπάρα, ενώ η κάτω με μία οριζόντια, πάνω στη γραμμή γραφής. Μέσα στο ίδιο διάστημα (9ος-αρχές 11ου αι.) υπάρχει μια πα-

ραλλαγή, καθώς η μία ή και οι δύο λοξές γραμμές σχεδιάζονται ελαφρά καμπύλες. Από τα μέσα του 11ου αι. συνηθίζεται και οι δύο λοξές γραμμές να τελειώνουν είτε σε οριζόντιες είτε σε λοξές μπάρες.

L: Από το τέλος του 10ου ώς την αρχή του 13ου αι. οι δύο γραμμές γίνονται ελαφρά καμπύλες.

M: Από τον 6ο ώς τα μέσα του 9ου αι., και από τα μέσα του 12ου ώς τα μέσα του 14ου αι. οι δύο λοξές γραμμές συναντιώνται στη μέση του ύψους. Από τον 8ο ώς το τέλος του 13ου οι λοξές γραμμές συναντιώνται στη βάση ή πολύ κοντά σε αυτήν, οπότε επιμηκύνονται με μια κάθετη γραμμή μέχρι τη βάση. Στους τελευταίους αιώνες οι δύο κάθετες γραμμές ενώνονται στα τρία τέταρτα του ύψους με μία οριζόντια, από το μέσο της οποίας κρέμεται μία μικρή κάθετη (Π).

N: Από το τέλος του 13ου ώς το τέλος του 14ου αι. εμφανίζεται το ανάστροφο N.

O: Μέχρι τα μέσα του 8ου αι. οι πλάγιες κεραίες δεν έχουν οριζόντια απόληξη. Από τα τελευταία χρόνια του 7ου μέχρι το πρώτο μισό του 11ου αι. τους προσθέτουν οριζόντιες γωνιώσεις. Από τα μέσα του 11ου ώς τα μέσα του 12ου αι. παίρνει τη μορφή Θ. Την αρχική του μορφή ξαναπαίρνει από τα μέσα του 12ου αι. και μετά.

P: Στο πρώτο μισό του 9ου αι. εμφανίζει μία γωνίωση στην κορυφή της κάθετης κεραίας. Χωρίς γωνίωση επανεμφανίζεται στις αρχές του 11ου αι. και παραμένει μέχρι το τέλος.

X: Παρουσιάζει οριζόντιες γωνιώσεις στα άκρα των κεραιών το 10ο και 11ο αι., και πιθανόν ήδη από τον 9ο.

Ω: Στο κάτω μέρος σχηματίζεται από δύο καμπύλες (6ος 15ος αι.). Τον 8ο και 9ο αι. οι καμπύλες αυτές στενεύουν και παίρνουν γωνιώδη μορφή (σαν λατινικό W). Από το τέλος του 10ου/αρχές 11ου αι. επικρατεί και συνυπάρχει (αφού πρωτοεμφανίζεται στο τέλος του 8ου αι.) ο τύπος που σχηματίζεται από μια μεγάλη καμπύλη που χωρίζεται στη μέση από μια κάθετη ευθεία. Σε μεταγενέστερες σφραγίδες εμφανίζονται και άλλοι τύποι του γράμματος αυτού.

***

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Συσχετισμοί

1. Προσωπογραφία.

Η μελέτη των σφραγίδων είναι εξαιρετικά χρήσιμη στις προσωπογραφικές έρευνες. Ιδίως όταν σώζονται πολλές σφραγίδες του ίδιου προσώπου, τότε είναι δυνατή ή ανασύνθεση της σταδιοδρομίας και των αξιωμάτων του (*cursus honorum*) και η επίλυση προβλημάτων που δεν είναι πάντοτε εύκολο να λυθούν μέσα από τις ιστοριογραφικές πηγές. Αν μάλιστα πρόκειται για πρόσωπο γνωστό και σημαντικό, τότε η μελέτη των σφραγίδων είναι δυνατόν να διευκρινίσει γεγονότα που σχετίζονται με τη δράση του ή να δώσει λύση σε χρονολογικά προβλήματα γενικότερου ενδιαφέροντος.

Εκτός των μεμονωμένων προσώπων, η μελέτη των σφραγίδων μας δίνει πληροφορίες και για σημαντικές οικογένειες που έδρασαν στο Βυζάντιο σε διάστημα αρκετών γενεών. Από την άποψη αυτή οι πληροφο-

ρίες που μας παρέχουν έχουν μια γενικότερη σημασία καθώς δείχνουν τη δύναμη της οικογένειας, τα αξιώματα και τους τίτλους που αναλάμβαναν τα μέλη της, την κοινωνική της θέση, την πολιτική της επιφροή και δράση, τη στρατιωτική της δραστηριότητα. Σε συνδυασμό με τις πληροφορίες των ιστοριογραφικών πηγών μπορούμε να έχουμε μια πληρέστερη εικόνα πολλών και αρκετά σημαντικών πλευρών της ζωής και της ιστορίας του Βυζαντίου.

2. Κοινωνία

Επειδή στο Βυζάντιο δεν υπήρξε ποτέ μια κληρονομική αριστοκρατία με τον τρόπο που υπήρξε στη Δύση, η κοινωνική θέση και η κοινωνική τάξη καθορίζοταν σε μεγάλο βαθμό από την οικονομική κατάσταση και συνακόλουθα από τους τίτλους και τα αξιώματα που αναλάμβανε κάποιος. Οι τίτλοι, συνεπώς, τους οποίους φέρει κάποιος είναι ενδεικτικοί της κοινωνικής του θέσης, και η εξέλιξη των τίτλων και της ιεραρχίας τους δείχνουν τις αλλαγές που επέρχονται κατά καιρούς στην κοινωνία. Εκτός από τα *Taktiká*, η άλλη σημαντική πηγή μας για τη μελέτη των τίτλων και της εξέλιξής τους είναι οι σφραγίδες, οι οποίες μάλιστα υπερέχουν των *Taktikών* ως προς τούτο: ενώ τα *Taktikά* δίνουν τη

συγκεκριμένη ιεραρχία των τίτλων σε μια καθορισμένη χρονική στιγμή, από τις σφραγίδες μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη διαχρονική τους εξέλιξη, την εποχή που εμφανίζονται και την εποχή που πέφτουν σε αχρηστία και εξαφανίζονται, ενώ τη θέση τους παίρνουν κάποιοι άλλοι. Έτσι γίνονται φανερές και οι κοινωνικές ανακατατάξεις και η κοινωνική κινητικότητα.

Οι σφραγίδες επίσης μας αποκαλύπτουν τις βαθιές αλλαγές που επήλθαν, τόσο στη διοίκηση όσο και σε ολόκληρη την κοινωνία, την εποχή που η δυναστεία των Κομνηνών ανέρχεται στην εξουσία (1081). Καινούριοι τίτλοι, καινούρια αξιώματα κάνουν την εμφάνισή τους, τα παλιά παραμερίζονται και υποβιβάζονται, νέοι δεσμοί δημιουργούνται. Μολονότι η εμφάνιση των σφραγίδων δεν αλλάζει ριζικά, ωστόσο ορισμένες από τις αλλαγές είναι πολύ φανερές: για παράδειγμα, από τις σφραγίδες μπορούμε να δούμε τώρα πόση μεγάλη σημασία έχουν οι οικογενειακοί δεσμοί για μια ανερχόμενη καινούρια αριστοκρατία, σε βαθμό μάλιστα που οι συγγενικοί δεσμοί να θεωρούνται πολλές φορές σημαντικότεροι από τα διοικητικά αξιώματα.

3. Διοικητική ιεραρχία

Στενά συνδεδεμένη με τους τίτλους είναι η ιεραρχία των διοικητικών (στρατιωτικών και πολιτικών) αξι-

ωμάτων. Και στον τομέα αυτόν, εκτός από τα *Taktiká*, η σφραγιδογραφία μας προσφέρει την πολυτιμότερη βοήθεια. Ο λόγος είναι και πάλι ο ίδιος όπως και προηγούμενως: οι σφραγίδες καλύπτουν μια μεγάλη χρονική διάρκεια, σε αντίθεση με τα *Taktiká* που αφορούν μια συγκεκριμένη περίοδο και συνεπώς δεν εμφανίζουν πάντοτε τις αλλαγές που επέρχονται. Με τις σφραγίδες όχι μόνο έχουμε μια διαχρονική εικόνα της εξέλιξης, αλλά έχουμε μια άμεση εικόνα του τρόπου ανάληψης των αξιωμάτων, το βαθμό της συγκέντρωσής τους από διάφορα πρόσωπα και τα συγκεκριμένα αξιώματα που υπάρχουν σε κάθε υπηρεσία.

Υπηρεσίες όπως η αυτοκρατορική γραμματεία, ο αυτοκρατορικός κοιτώνας, η κεντρική διοικητική υπηρεσία, το αυτοκρατορικό ταχυδρομείο, οι οικονομικές υπηρεσίες, τα δικαστήρια, μας αποκαλύπτουν τη δομή τους μέσα από τις συλλογές των σφραγίδων και ταυτόχρονα μας πληροφορούν για όλη τη διάρθρωση της βυζαντινής πολιτικής διοίκησης. Με αντίστοιχο τρόπο μας εμφανίζονται όλες οι βαθμίδες της στρατιωτικής διοίκησης, τόσο της κεντρικής στρατιωτικής υπηρεσίας, όσο και των επαρχιών, έτσι που μέσα από τις σφραγίδες και με τη βοήθεια των *Taktikón* μπορεί να γίνει μια ικανοποιητική και σε ορισμένες περιπτώσεις λεπτομερής ανασύνθεση της πολιτικής και στρατιωτικής οργάνωσης του κράτους.

4. Επαρχιακή διοίκηση και ιστορική γεωγραφία

Ιδιαίτερη και πολλαπλή σημασία για τους ιστορικούς έχουν οι σφραγίδες που αναφέρουν γεωγραφικά ονόματα. Μέσα από τις σφραγίδες αυτές αντλούμε σπουδαίες πληροφορίες για την οργάνωση των επαρχιών του κράτους, για τις αλλαγές που επέρχονται κατά καιρούς στην οργάνωση αυτή, και για τα πρόσωπα που βρίσκονται επικεφαλής της πολιτικής ή στρατιωτικής διοίκησης των επαρχιών. Για ορισμένες επαρχίες-στρατιωτικές διοικήσεις (θέματα) είναι δυνατό με τη βοήθεια των σφραγίδων να συνθέσουμε καταλόγους, καμιά φορά αρκετά λεπτομερείς, των διοικητών τους, των κατώτερων αξιωματούχων καθώς και των πολιτικών υπαλλήλων τους.

Ακόμη μεγαλύτερη σπουδαιότητα αποκτούν οι μαρτυρίες των σφραγίδων όταν αναφέρονται στα σύνορα της αυτοκρατορίας, και μάλιστα σε εποχές μεταβατικές ή εποχές σημαντικών αλλαγών των συνοριακών γραμμών. Εκεί μπορούμε να δούμε όχι μόνο τα προσωπογραφικά ζητήματα, αλλά και πληροφορίες που αφορούν τον τρόπο οργάνωσης των επαρχιών: ποιες καινούριες επαρχίες είχαν οργανωθεί σε θέματα και είχαν διοικητή στρατηγό, ποιες είχαν διοικητή δύκα, ποιες δεν ήταν θέματα αλλά διέθεταν άλλου είδους στρατιω-

τικοπολιτική οργάνωση (κλεισούρες, αρχοντίες κτλ.). Πολλές φορές μέσα από τις σφραγίδες είναι δυνατό να δει κανείς άλλα σημαντικά ζητήματα, όπως π.χ. αν μια περιοχή πραγματικά βρισκόταν κάτω από το διοικητικό ή οικονομικό έλεγχο της αυτοκρατορίας ή όχι. Είναι γνωστό το παράδειγμα της Κύπρου: από τις σφραγίδες βλέπουμε ότι τον 9ο και τον 10ο αι. στην Κύπρο υπάρχει βυζαντινός διοικητής (άρχων), μολονότι οι άλλες πηγές σιωπούν, και το νησί βρίσκεται υπό αραβοβυζαντινή συγκυριαρχία. Άλλα παραδείγματα μας δείχνουν την οικονομική διείσδυση της αυτοκρατορίας στην ανατολή την εποχή της εξάπλωσης μέσα στον 11ο αι.

5. Εκκλησία

Σημαντικότατες είναι επίσης οι πληροφορίες που παρέχει η σφραγιδογραφία στα ζητήματα της Εκκλησίας. Συνοπτικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι πληροφορίες αυτές άπτονται των εξής τομέων:

α) Προσωπογραφία. Ένα από τα μεγάλα ζητούμενα στην έρευνα των εκκλησιαστικών πραγμάτων είναι και το προσωπογραφικό. Ο καταρτισμός πινάκων μητροπολιτών, αρχιεπισκόπων και επισκόπων για τις διάφορες επαρχίες, πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό, διευκολύνεται σε πάρα πολύ μεγάλο βαθμό από τα σφραγί-

στικά ευρήματα. Μπορούμε να πούμε ότι στον τομέα αυτόν οι σφραγίδες παίζουν πρωτεύοντα ρόλο, διότι μας κάνουν γνωστούς πολύ περισσότερους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους απ' ό,τι οι άλλες γραπτές πηγές, και μάλιστα για τις επαρχίες, για τις οποίες οι γνώσεις μας είναι έτσι κι αλλιώς λιγότερες.

β) Εκκλησιαστική-Διοικητική οργάνωση. Ταυτόχρονα με τα πρόσωπα οι σφραγίδες μας αποκαλύπτουν την οργάνωση της Εκκλησίας σε μητροπόλεις, αρχιεπισκοπές και επισκοπές, μας πληροφορούν δηλ. για την εκκλησιαστική γεωγραφία και τη δομή της εκκλησιαστικής διοίκησης. Επιπλέον μας πληροφορούν για τους εκκλησιαστικούς θεσμούς και τα διάφορα εκκλησιαστικά αξιώματα, τόσο της εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης όσο και των άλλων εκκλησιών στις επαρχίες.

γ) Ιδρύματα. Μέσα από τις σιγιλλογραφικές πληροφορίες, τέλος, μαθαίνουμε για συγκεκριμένα εκκλησιαστικά η σχετικά προς την Εκκλησία ιδρύματα, η ύπαρξη των οποίων πολλές φορές μας ήταν άγνωστη, αφού δεν αναφέρονταν σε άλλες πηγές. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν κυρίως μοναστήρια αλλά περισσότερο φιλανθρωπικά ιδρύματα όπως ξενώνες, πτωχοκομεία και νοσοκομεία, τα οποία πολλές φορές λειτουργούν κάτω από την άμεση εποπτεία της Εκκλησίας ή ως εκ-

κλησιαστικές οργανώσεις ή ακόμη και μέσα σε μονές ή άλλα εικλησιαστικά ιδρύματα.

6. Τέχνη

Παρά το χρηστικό χαρακτήρα που είχαν τα μολυβδόβουλλα, είναι φανερό ότι ταυτόχρονα αποτελούν καλλιτεχνικά αντικείμενα. Από την άποψη αυτή οι εικονιστικές παραστάσεις των σφραγίδων μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο της ιστορίας της τέχνης, με τον ίδιο τρόπο όπως η ιστορία της τέχνης εξετάζει και μελέτα τα άλλα αντικείμενα της μικροτεχνίας. Η μελέτη αυτή μπορεί να έχει από τη μια μεριά γενικότερους σκοπούς που έχουν σχέση με τη βυζαντινή τέχνη εν γένει, από την άλλη όμως μπορεί να σκοπεύει στην ανάπτυξη εικονογραφικών και άλλων καλλιτεχνικών κριτηρίων που θα βοηθούν στην καλύτερη και ακριβέστερη χρονολόγηση των ίδιων των σφραγίδων. Αν και το όφελος από την προσέγγιση αυτή είναι προφανές, ωστόσο μέχρι τώρα δεν έχουν γίνει συστηματικές μελέτες προς αυτή την κατεύθυνση, και υπάρχουν μόνο μεμονωμένες παρατηρήσεις και μικρές μελέτες διασκορπισμένες σε διάφορες δημοσιεύσεις σφραγίδων.

* * *

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art, τ. 1-3, Washington DC 1991, 1994, 1996.

J.-C. Cheynet, L'usage des sceaux à Byzance, *Sceaux d'Orient et leur emploi, Res Orientales* 10 (1997), 23-39.

J.-C. Cheynet - C. Morrisson, Texte et image sur les sceaux byzantins: les raisons d'un choix iconographique, *Studies in Byzantine Sigillography* 4 (1995), 9-32.

J.-C. Cheynet - C. Morrisson - W. Seibt, *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Παρίσι 1991.

K. Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Νομισματικοῦ Μουσείου*, Αθήνα 1917.

I. Κολτσίδα-Μακρή, *Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα Συλλογῆς Ορφανίδη-Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1996.

V. Laurent, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, Αθήνα 1932.

V. Laurent, *Documents de la sigillographie byzantine: La Collection C. Orghidan*, Παρίσι 1952.

V. Laurent, *Les sceaux byzantins du médailler Vatican*, Βατικανό 1962.

V. Laurent, *Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin*, V/1-3, *L'église*, Παρίσι 1963-1972, II, *L'administration centrale*, Παρίσι 1981.

N. Oikonomides, The Usual Lead Seal, *Dumbarton Oaks Papers* 37 (1983), 147-157.

N. Oikonomides, *Byzantine Lead Seals*, Washington DC 1985.

N. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington DC 1986.

N. Oikonomides, Silk Trade and Production in Byzantium from the 6th to the 9th Century: The seals of kommerkiarioi, *Dumbarton Oaks Papers* 40 (1986), 33-53.

N. Oikonomides, The Anonymous Seal, *Studies in Byzantine Sigillography* 4 (1995), 71-79.

G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Παρίσι 1884.

W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, I. Teil: Kaiserhof*, Βιέννη 1978.

W. Seibt, Aspekte der genaueren Datierung byzantinischer Bleisiegel, *Studies in Byzantine Sigillography* 2 (1990), 17-25.

W. Seibt, Bibliographie sélective de la sigillographie byzantine, *Revue française d'héraldique et de sigillographie* 60-61 (1990-91), 213-154.

W. Seibt - Marie Luise Zarnitz, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk*, Βιέννη 1997.

P. Speck, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin (West)*, Βόνη 1986.

G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, I/1-3, Βασιλεία 1972.

G. Zacos (επιμ. J. Nesbitt), *Byzantine Lead Seals*, II, Βέρνη 1984.

* * *